

KATSETEST MOODUSTADA EESTI HELSINGI GRUPP JA EESTI-LÄTI-LEEDU RAHVUSLIIKUMISTE PEAKOMITEE

Viktor Niitsoo

TALLINN, 2024

Sisukord

Saateks	3
Vastupanust Eestis	5
Vastupanust Lätis	10
Vastupanust Leedus	13
Helsingi lepped ja nende mõju opositsiooniliikumisele	18
Nõukogude Liidus	18
Eesti Helsingi grupp jääb asutamata	23
Eesti-Läti-Leedu rahvusliikumiste peakomitee moodustamise nurjamine KGB poolt	31
Kokkuvõtteks	38
LISAD	41
Eesti-Läti-Leedu Rahvusliikumiste Peakomitee dokumendid	41
Lisa 1	41
Lisa 2	42
Lisa 3	44
Lisa 4	45
Lisa 5	46
Lisa 6	47
Lisa 7	48
Lisa 8	49
Lisa 9	50
Kasutatud allikad ja kirjandus	51
Arhiivimaterjalid	51
Omakirjastuse materjalid	51
Küsitletud isikud	51
Perioodilised väljaanded	52
Raamatud	52
Isikunimede register	55

Saateks

1975. aasta 30. juulist 1. augustini toimus meie põhjanaabri Soome pealinnas Helsingi epohhiloov sündmus, millel oli määrav mõju edasistele sündmuste arengutele Nõukogude Liidus ja selle satelliitriikides. Euroopa Julgeoleku- ja Koostööõupidamise, mille lõppaktile kirjutasid alla 35 Euroopa riigi (ainsana jäi kõrvale Albaania) ning Ameerika Ühendriigid ja Kanada juhid, võib pidada Nõukogude impeeriumi kokkuvarisemise lähtepunktiks. Toona, augustikuu esimesel päeval konverentsi lõppaktile allkirja andes riikide juhid, teiste hulgas ka Nõukogude Liidu kompartei peasekretär Leonid Brežnev, seda muidugi ei tajunud. Külma sõja tingimustes kahe vastandliku maailmasüsteemi esindajate lepitusetenduse taustal ei saanud selline mõte pähe tulla isegi kõige teravamapilgulisemal sovetoloogil või kaugelenägevamal dissidendil.

Riigijuhtide allkirjad saanud lõppaktiga leppisid konverentsil osalenud riigid kokku strateegilise julgeoleku ja rahvusvahelise läbikäimise põhimõtetes ning kinnitasid Teise maailmasõja järgsete Euroopa riigipiiride vääramatust. Seda peeti Nõukogude Liidu välispoliitika suureks võiduks naiivsete ja kergeusklike lääneriikide üle, kes tunnistasid leppimist *status quo* säilitamisega Euroopas. Senised vaidlusalused küsimused, nagu Saksamaa lõhestatus, rääkimata Balti riikide okupeeritusest, võeti Helsingis ametlikult päevakorrast maha.

Sellele vaatamata kujunes see võit Nõukogude Liidule Pyrrhose võiduks. Nimelt sisaldas Helsingi lõppakt ka inimõiguste kohta käivaid sätteid, milles deklareeriti, et inimõigused ei ole ühegi riigi siseküsimus, vaid rahvusvaheline probleem. Lõppakti inimõiguste sätteid kohustasid Helsingi lepetele alla kirjutanud riikide valitsusi austama inimõigusi ja poliitilisi vabadusi, sealhulgas sõna-, trüki-, koosolekute, poliitilistesse organisatsioonidesse kuulumise, väljarännu, perekondade taasühinemise ning muid õigusi ja vabadusi.

Üsna pea kujunes inimõiguste teema Nõukogude Liidu ja tema satelliitide jaoks väga tülilaks probleemiks, kuna arvukatel rahvusvahelistel foorumitel tuli neil seista silmitsi oma riikides aset leidvate inimõiguste süstemaatiliste rikkumiste kohta käivate süüdistustega.

Helsinki konverentsil oli suur mõju ja tähendus nii Nõukogude Liidus kui ka teistes Varssavi pakti kuuluvates riikides tegutsevatele opositsiooniliikumistele. Esialgu oldi dissidentlikes ringkondades Helsingi lepete suhtes väga skeptilised, kuna oldi veendunud, et Nõukogude Liit ei hakka iialgi täitma inimõigusi käsitlevaid lepingusätteid. Ent õiguskaitssjad leidsid, et nende ülesanne on juhtida pidevalt lääneriikide tähelepanu sellele, kuidas Nõukogude Liit ei täida neid lepinguid ning murda läänes levinud sallivat hoiakut Kremli käitumise suhtes enda poolt võetud lepingulistesse kohustesse.

Õiguskaitssjad, kelle põhitaktikaks oli seni olnud siseriiklikult kehtivate seaduste täitmise nõudmine, said tänu Helsingi lõppaktile täiendavad argumendid. Kuna oldi õigustatult skeptilised Nõukogude valitsuse valmiduse suhtes neid sätteid täita, otsustati luua vastavad seireinstitutsioonid. Nende ülesandeks pidi olema järelevalve Helsingi lepete täitmise üle, nende lepete rikkumiste juhtumite fikseerimine ja avalikustamine. Mõistagi anti endale aru, millise väljakutse nad sellega võimudele esitavad ja ei hellitatud illusioone sellega paratamatult kaasnevate tagajärgede suhtes.

Ka Eestis tehti 1977. aasta algul katse moodustada Helsingi lepete täitmist seirav grupp, ent paraku ei olnud Eesti vastupanuliikumine veel selliseks avalikuks väljaastumiseks valmis. Kuna see ettevõtmine lõppes nurjumisega, löödi kaasa leedulaste algatusega asutada Eesti-, Läti-, Leedu rahvusliikumise peakomitee kui nende maade vastupanuliikumiste tegevust koordineeriv organisatsioon. Paraku lõppes ka see üritus fiaskoga.

Alljärgnev on katse heita pilk nendele sündmustele. Paraku põrkub sellest ülevaate koostaja kokku mitmesuguste probleemidega. Nii näiteks pole Eesti Helsingi grupi loomise

kohta säilinud ühtegi dokumenti ning suure tõenäosusega neid ei koostatudki. Samuti ei leidu selle kohta materjale 1980. aastatel Eestis peetud poliitiliste kohtuprotsesside toimikutes. Kuna KGB suutis mõlema organisatsiooni loomist takistada, peaks suure tõenäosusega leiduma sellekohaseid materjale KGB operatiiv-jälitustöö toimikutes. Ent need ei ole Eesti uurijaile kättesaadavad. Seetõttu tuli ülevaate koostamisel tugineda peamiselt asjaosaliste mälestustele ja kaudsetele andmetele. Kahjuks ei ole sündmuste peategelast Erik Udamit enam elavate seas. Mõnel teisel aga on mälu kõrge vanuse tõttu tuhmunud.

Mõnevõrra parem on lugu Eesti-Läti-Leedu rahvusliikumise peakomiteega. Kuigi ka selle organisatsiooni asutamise eestvedaja Viktoras Petkus on manalamees, on Leedu eriarhiivis säilitatavas Petkuse arhiivis talle kõik Peakomitee dokumendid. Samuti on ühtteist võimalik teada saada Petkuse kriminaalasjas toimunud ülekuulamiste üleskirjutustest ning tema kohtu-protsessi materjalidest. Taustateabena on antud põgus ülevaade rahvuslikest vastupanuliikumistest kolmes okupeeritud Balti riigis 1970. aastate algul ning Helsingi gruppide moodustamisest ja tegevusest mujal Nõukogude Liidus.

Vastupanust Eestis

1970. aastate alguseks oli rahvuslik vastupanu Eestis läbi teinud olulise muutuse. Kahel eelmisel kümnendil tegutsenud põrandaaluste noorteorganisatsioonide tegevus oli arreteerimiste ja kohtuväliste repressioonide tagajärjel hääbunud. Viimane poliitiline kohtuprotsess, kus nõukogudevastase tegevuse eest mõisteti vanglakaristus Eesti rahvuslaste liidu (ERL) liikmeile, toimus 1962. aastal. Seejärel tekkis kohtulikes repressioonides pikem vaheaeg ja alles kümnendi lõpul leidsid aset uued arreteerimised ja kohtuprotsessid.

Noorte põrandaluse vastupanu vaibumise teiseks põhjuseks oli järk-järguline nõukogude korra omaksvõtt eesti rahva poolt. See oli valdavalt pealesunnitud protsess ja paratamatusega leppimine, sest enam ei nähtud võimalusi, et Eesti võiks käegakatsutavas tulevikus võõrvõimust vabaneda. See aga tekitas noortes vastupanijates masendust ja lootusetust. Näiteks vangistusest vabanenud noorteorganisatsioonide liikmed leidsid eest hoopis teistsuguse, üha enam sovetiseeruva kodumaa.¹

Kümnendi lõpul avastas KGB kaks põrandaalust vastupanugruppi: Raivo-Toomas Lapi grupi ja Villu Saartsi juhitud Eesti rahvuspartei nime kandva kahemeherühmituse. Erinevalt noorte põrandaaluste vastupanuorganisatsioonide peavoolust, mis seadsid eesmärgiks iseseisva Eesti rahvusriigi taastamise, ideaaliks demokraatliku riigikorra, eeskujuks Vabadussõja ja aastail 1918-1940 eksisteerinud Eesti Vabariigi, lähtusid need rühmitused Natsi-Saksamaa ideoloogiast. Selles osas väljendasid nad 1960. aastate keskpaiku mõningate noorte seas levima hakanud natsliku ideoloogia ja eelkõige Hitleri-Saksamaa välise atribuutika idealiseerimist. Natsi-ideoloogia sobis eriti hästi selle kommunismivastase pärast (vaatamata mõlema ideoloogia totalitaarsele iseloomule) ja tundus olevat kõige sobivam võitlusvahend okupatsioonivõimu vastu.²

Vaatamata nõukogude korra välisele omaksvõtmisele eesti rahva poolt ei olnud vastumeelsus sellele kuhugi kadunud ning väljendus peamiselt passiivses vastupanus. Kohati esines ka aktiivse vastupanu ilminguid, nagu sini-must-valgete lippude heiskamine rahvuslike tähtpäevade puhul, punalippude maha kiskumine, lendlehtede levitamine, okupatsioonivastased seinakirjutised ning lillede asetamine Vabadussõja mälestusmärkide jalamile, eriti Julius Kuperjanovi hauamonumendile Tartus.

Tihtiulgu tuli ette võimukriitilise meelsuse demonstreerimist üliõpilasmaleva kokkutulekutel ja muudel massiüritustel. Näiteks 19.-20. oktoobril 1968 Tartus toimunud üliõpilaspäeval oli tudengite kolonnides märgata ebatavaliselt vähe sunduslikku parteiattribuutikat, nagu punalipud, marksismi-leninismi rajajate ning partei- ja riigitegelaste portreed ning kommunistlikku võimu ülistavad loosungid. Selle asemel kanti omaloomingulisi loosungeid tekstidega „Jänkid, kasige Peipsi taha“ ja „Metsameeste veri ei värise“. Selgus, et kaks Eesti põllumajanduse akadeemia (EPA) üliõpilast, Rain Roomet ja Jüri Süldre, olid peitnud ametlikud loosungid. Selle eest karistati neid kui huligaane kahe ja poole aastase vangistusega.

Okupatsioonivõimu-vastase meelsuse demonstreerimine vallandus sageli ka spordivõistlustel. Elati kaasa ja väljendati avalikku poolehoidu võistkonnale, kes juhtus parajasti olema Nõukogude Liidu koondise vastaseks. Mõnikord võttis selline kaasaelamine avaliku protestimeeleavalduse vormi. Nii näiteks tähistasid sajad Tallinna polütehnilise instituudi (TPI) üliõpilased 20. aprillil 1972 Tšehhoslovakkia hokikoondise võitu Nõukogude võistkonna üle, marssides tänavatel ja skandeerides „Meie võitsime!“. Ülikoolide, tehnikumide ja kutsekoolide ühistel telerivaatamisel tekkisid hokivõistluste ajal konfliktid eestlaste ja venelaste vahel, eriti kui Nõukogude hokimehed juhtusid kaotama.

¹ Taivo Uibo. Vabatahtega KGB vastu. Mälestused. – Hea Lugu. Tallinn, 2016, lk 101-104.

² Viktor Niitsoo. Vastupanu 1955–1985. – Tartu Ülikooli Kirjastus. Tartu, 1997, lk 67–70.

Eesti intelligents ei kippunud oma meelsust avaldama. Sellist äratuskella, nagu kirjanike Andrei Sinjavski ja Juli Danieli üle peetud kohtuprotsess Moskvast, mis oli õiguskaitse liikumise (inimõiguste kaitse, dissidentlus) käivitaja, Eestis ei toimunud. Küll aga oli 1960. aastate keskel Tartu riiklikus ülikoolis (TRÜ) ning vähemal määral EPAs ja TPIs avaldunud üliõpilaste poliitiline aktiivsus, mis on tuntud komsomoliopositsiooni nimetuse all. Tudengiaktivistid, kelle seas olid näiteks Eesti kommunistliku liikumise tegelaste võsud õde-venda Marju Lauristin ja Jaak Allik ning mõned teised, püüdsid stagneerunud ning formaalseks muutunud komsomoliorganisatsiooni kaudu demokratiseerida ülikoolielu ja suurendada tudengite omavalitsust. Komsomolikoosolekutel tekkis esmakordselt diskussioon, kus ei peljatud puudutada seniseid tabuteemasid, nagu näiteks nõukogude režiimile iseloomulikku salastamist ja üldist infonappust või 1968. aasta augustis aset leidnud Nõukogude vägede sissetungi Tšehhoslovakkiasse. Rahvusküsimuse või venestamise, rääkimata Eesti okupeerituse avalikust käsitlemisest hoidusid komsomolijuhid hoolega. Selle asemel agiteeriti ärksamaid noori astuma komparteisse, tegema karjääri, jõudma juhtivatele kohtadele, et sel teel võtma võim enda kätte haarata ja Eesti elu paremaks muuta.

Selline isetegevus ei saanud mõistagi kaua kesta ja kümnendi lõpul suruti komsomoliopositsioon administratiivsete võtetega maha. Kuna tõsisemaid repressioone ei rakendatud, kedagi ei vangistatud ega eksmatrikuleeritud, ei tekkinud sellelt pinnalt ka mingit ühiskondlikku protesti. Üliõpilasaktivistid taandusid ühiskondlike probleemide juurest teadustöö vaikusesse.

Luhtunud poliitilistele ambitsioonidele viidates on komsomoliopositsiooni esindajad nimetanud end kadunud põlvkonnaks. Selles osas nad eksisid. 1987. aasta Hirvepargi meeleavalduse, „fosforiidisõja“ ja muinsuskaitse liikumise tulemusel alanud üldrahvalik vabadusliikumine andis neile rahvarinde kaudu võimaluse sellega liitumiseks ja iseseisvuse taastamise järel poliitilisse ellu suundumiseks. Seejuures hoiti ikkagi hoolega distantsi vastupanuliikumise üritustest ja nende poolt loodud organisatsioonidest ning oldi kuni viimseni hetkeni vastu Eesti iseseisvuse taastamisele õigusliku järjepidevuse teel.

1970. aastate algul hakkas Eestis võrseid ajama omakirjastus, mille kandjaiks olid almanahhide ümber koondunud noored kirjanikud ja kunstnikud.³ Võrreldes Venemaa, Ukraina ja Leeduga ei olnud omakirjastuslik toodang eriti suur. Selle põhjuseks on peetud info kättesaadavust välisraadiote, Soome TV ja isiklike kontaktide kaudu (välisturistid või Läänes elavate sugulased), mida soodustas ka eestlaste impeeriumi keskmisest tunduvalt kõrgem võõrkeelte oskus. Samuti oli võimalik ridade vahelt küllalt palju öelda ka legaalse kirjanduse kaudu.⁴

Kuigi omakirjastuslikke almanahhe üllitav seltskond tegeles peamiselt kirjanduse, teatri-, kunsti- ja kultuuriküsimustega, avaldas luulet, lühiproosat, esseid ja arvustusi ning vältis ühiskonnakriitikat ja rahvusküsimuse käsitlemist, tuli ette ka erandeid. Nii näiteks oli almanahhis Kamikaze ära trükitud võrdlemisi sõjaka sisuga vastupanu õhutavad luuletused, mille eest heideti komsomolist välja ja 2. veebruaril 1973 eksmatrikuleeriti almanahhi toimetanud TRÜ bioloogiaüliõpilane Jaanus Paal. Muuhulgas pandi Paalile süüks ka tutvust Mart Niklusega.⁵

1970. aastate keskel jõudis Eestist salateid pidi läände pikem essee pealkirjaga „Kuhu lähed, eesti rahvas? (Kaemusi ja suunitlusi ühe rahvapoja pilguga).“⁶, mille autor, endine poliitvang Valdur Raudvassar, peitus varjunime Rahvapoeg taha. Essees tõdeti murelikult, et

³ Vt Kersti Unt, Marja Unt. Seilates sadamata. Omakirjastus okupeeritud Eestis. – Varrak, 2012.

⁴ Toomas Karjahärm, Väino Sirk. Kohanemine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940-1987. – Argo, Tallinn, 2007, lk 285.

⁵ Peep Ilmet, Jaanus Paal. „Jumala Tuul“ Tartu Riiklikus Ülikoolis. – Keel ja Kirjandus, nr 5/1989, lk 300-306; nr 6/1989, lk 369-374.

⁶ <https://drive.google.com/file/d/0B6P0LtOutMPVQ2pvTUUxMDB4Y0E/view?resourcekey=0-fvfVo5UC7Nt7uMfKZvSjXQ>

eestlased on jäämas vähemusrahvaks Eestis ja et asjade selline kulg toob kaasa rahvuse hävingu. Laia leviku sai ka tehnikateaduste doktori, konstrueerimis- ja tehnoloogiabüroo „Desintegraator“ juhataja Johannes Hindi (varjunimega Aivars Krauklis) essee „Mõningate XX sajandi ausate inimeste tragöödia“⁷.

Poliitilises omakirjastuses oma loomingut avaldanud autoriks oli ka Pärnu Lydia Koidula nimelise teatri komandant Sven Kreek. Tema sattus KGB tähelepanu alla seetõttu, et üritas 1974. aastal Moskvast ja Leningradis levitada oma ühiskonnakriitilisi kirjutisi „Mittepaberliku sotsialismi eest“ ja „Mida teeb vene rahvas nüüd?“. Mõlemad kirjatööd olid tõlgitud vene keelde ja avaldatud Lev Gorni varjunime all. 24. detsembril 1974 teostas KGB läbiotsimise Kreegi elu- ja töökohas ning 20. jaanuaril 1975 ta arreteeriti. Psühhiaatrilise ekspertiisi tulemusel tunnistati Kreek süüdimatuks ja 3. juunil 1975 mõistis ENSV ülemkohus Kreegi sundravile erirežiimiga vaimuhaiglasse.⁸ Tõllal Nõukogude Liidus laialdaselt praktiseeritavast kurikuulsast psühhiaatria rakendamisest režiimikriitikute kallal Kreek siiski pääses, sest 8. augustil 1975 sooritas ta Tallinna Eeluurimisisolaatori nr 1 (Patarei vangla) enesetapu.⁹

Aktiivne vastupanu kulges Eestis sel perioodil kahes suunas. Ühelt poolt ilmutasid aktiivsust mõned endised poliitvangid eesotsas Mart Niklusega, kes sõlmisid sidemed Moskva õiguskaitsejatega. Niklus kohtus oma Moskva-käikude ajal sealsete erimeelsetega ja välisajakirjanikega, osales nende mõttevahetustel ning edastas informatsiooni Eestis toimuva kohta. Niklus tutvus ka õiguskaitse liikumise juhtfiguuri akadeemik Andrei Sahharoviga, kelle Tškalovi tänava korterit ta hiljem paaril korral külastas.¹⁰

Kui moskvalastele sai teatavaks, et Tartus on arreteeritud noormees, kes protestiks Nõukogude vägede sissetungi vastu Tšehhoslovakkiasse kirjutas majaseintele seda taunivaid loosungeid, tuli Tartusse asja uurima Moskva dissident Natalja Gorbanevskaja. Seal kohtus ta Nikluse, endise poliitvangi Enn Tarto, TRÜ õppejõudude Juri Lotmani, Zara Mintsi, Pavel Reifmani ja teistega. Seda episoodi kasutati aastaid hiljem Tarto kohtuprotsessil ENSV ülemkohtus 18.-19. aprillil 1984.¹¹ Kohtus tunnistajana esinenud Põlva kolhooside ehituskontori (KEK) lukksepp Voldemar Vilt avaldas, et 1968. aasta Tšehhoslovakkia sündmuste ajal kirjutas ta Tartus kino „Komsomol“ teadetetahvlile loosungid „Elagu vaba Tšehhoslovakkia“ ja „Elagu Dubček“. Vilt võeti sõjaväelaste poolt kinni ja toimetati Tartu okupatsiooniar mee garnisoni komandantuuri. Kuna ta üritas põgeneda, peksti ta sõdurite poolt läbi, mille tulemusel viidi ta Maarjamõisa haiglasse. Tarto käis teda haiglas vaatamas ja uuris, mis oli juhtunud.¹²

Teisalt olid vastupanuliikumisse ilmunud uued tegijad. 1960. aastate lõpul ja 1970. aastate algul tekkisid Tallinnas ja Paldiskis demokraatlikult mõtlevad seltskonnad, kellest aja jooksul kujunesid põrandaalused vastupanugrupid. Erinevalt varasematest vastupanu organisatsioonidest olid need kas mitte-eesti või internatsionaalse koosseisuga.

Puhtalt venekeelne Balti sõjalaevastiklaste poolt 1968. aastal moodustatud Poliitiliste vabaduse eest võitlejate liit (*Союз борцов за политическую свободу*) koosnes okupatsiooniar mee Paldiski mereväebaasi ohvitseridest. Grupi juhiks ja ideoloogiks oli Paldiskis elav mereväeohvitser Gennadi Gavrilov, kes varjunime Aleksejev all avaldas Moskva õiguskaitsejate poolt üllitatavas kogumikus Jooksvate sündmuste kroonika (*Хроника текущих событий* – JSK) nr 10 artikli pealkirjaga „Avalik kiri Nõukogude Liidu

⁷ Vikerkaar nr 11, 1988, lk 82-87.

⁸ ERAF f 130 SM, n 1, s 11181, lk 4, l 186-187.

⁹ ERAF f 130 SM, n 1, s 11181, lk 4, l 196.

¹⁰ Dr. E. Gabovits. Mart Niklus./Mart Niklus † Jüri Kukk: Kaks, kes ei alistanud. – Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskuse väljaanne. Stockholm, 1983, lk 132-135.

¹¹ Dissidentlik liikumine Eestis aastatel 1972-1987. Dokumentide kogumik. Koostanud Arvo Pesti. – Tallinn, 2009, lk 514-531.

¹² ERAF f 129 SM, n 1, k 2, s 29155, l 1-2.

kodanikele“, milles ta teravas toonis kritiseeris Nõukogude vägede sissetungi Tšehhoslovakkiasse. Gavrilov pidas ka poliitilist päevikut *Слово и дело* (Sõna ja tegu), kuhu tegi võimukriitilisi märkmeid.

Poliitiliste vabaduste eest võitlejatel oli kavas rajada pörandaalune trükikoda ja välja anda perioodiline ühiskondlik-poliitiline ajakiri nimetusega *Демократ* (Demokraat). Juunis 1969 arreteeriti koos Gavriloviga veel tema kaasohvitserid Aleksei Kossõrev ja Georgi Paramonov. 1969. aasta sügisel mõistis sõjaväetribunal Gavrilovile kuus aastat ja Kossõrevile kaks aastat vabadusekaotust. Paramonov mõisteti psühhiaatrilisele sundravile kurikuulsasse Tšernjahhovski erivaimuhaiglasse. Ülejäänud mässulisi ohvitseri, kokku ligikaudu 40 isikut, represseeriti kohtuväliselt: heideti välja komparteist, alandati auastmes, viidi teenima mujale või määrati trahviüksustesse. Gavrilovil oli olnud kontakte tallinlase Sergei Soldatoviga, keda kuulati KGBs ja Balti laevastiku eriosakonnas laevastiklaste süüasjas korduvalt üle, kuid ei arreteeritud. Karistusest ta siiski ei pääsenud. Ta toimetati sundkorras Vabariiklikkusse psühhiaatrikliinikusse, kus ta tunnistati diagnoosiga „aeglaselt kulgev skisofreenia“ vaimuhaigeks.¹³

Teine sel perioodil tegutsenud opositsioonilisest seltskond oli koosseisult paljurahvuseline ja on tuntuks saanud Eesti demokraatide nimetuse all. Selle liidriteks olid venelane Sergei Soldatov ja ukrainlane Artem Juskevitš, aktivistide seas olid ka eestlased Mati Kiirend, Kalju Mätik, Arvo Varato ja mõned teised, keda kohtu alla ei antud. Soldatovi eestvedamisel võttis grupp ette ambitsioonika katse koostada programm, mis oleks olnud universaalseks võitlusjuhendiks nii õiguskaitsejatele kui ka kõigile Nõukogude Liidu ikestatud rahvaste rahvuslikele vabadusliikumistele.

Koostati mahukas dokument nimetusega „Nõukogude Liidu Demokraatliku Liikumise (NLDL) programm“ ja alustati tööd liikumise taktikaliste aluste kallal. Lisaks programmistele dokumentide anti välja venekeelset ajakirja *Демократ* ning tõlgiti eesti keelde ja paljundati hulgaliselt venekeelset omakirjandust. Paraku tekitas NLDLi programm Moskva õiguskaitsejate seas üsna ägedat vastasseisu. Peamiselt kritiseeriti selles promoveeritud pörandaalust võitlustaktikat, mida peeti ajal, mil oli täie hooga käimas avalik võitlus inim- ja kodanikuõiguste eest, anakronistlikuks ja totalitaarse riigi tingimustes perspektiivituks. Selle kriitika tagajärjel jäi demokraatide töö dokumentidega soiku ja demokraatide seas hakkasid ilmnema omavahelised lahkkelid.

Eesti demokraadid andsid ka panuse venekeelsesse omakirjastusse. Soldatovi ja Juskevitši, kes esinesid Eesti tehnilise intelligentsi nime all, poolt koostatud artikkel „Loota või tegutseda“ loeti ette välismaistes venekeelsetes raadiojaamades ja refereeriti JSK viiendas numbris.¹⁴ Läkitus oli inspireeritud akadeemik Sahharovi brošüürist „Mõtisklusi progressist, rahumeelsest kooseksisteerimisest ja intellektuaalsest vabadusest“, milles esitati programmilisi seisukohti nõukogude riigi- ja ühiskonnaelu ümberkujundamiseks. Akadeemiku seisukohad võeti „eesti tehnilise intelligentsi esindajate“ poolt karmi kriitika alla.¹⁵ Nii Soldatovil kui ka Juskevitšil oli kontakte Moskva dissidentidega, kellelt saadi omakirjastuse materjale ja vahetati informatsiooni.¹⁶

Pärast NLDL ideest loobumist, tekkis demokraatide baasil kolm omavahel koostööd tegevat rühmitust, millest igaüks hakkas koostama oma programmilisi dokumente ja andma välja oma häälekandjaid. Juskevitš ja Kiirend asutasid Eesti Demokraatliku Liikumine (EDL),

¹³ Sergei Soldatov. Taassünni põuaväljud. Poliitilise võitluse ja kõlbelise valgustuse kogemus. – Ortwill. Tallinn, 2012, lk 146. Vt ka *Гаврилов Г. В. Спаси себя сам: Автобиограф. повесть. – Тверь: Союз фотохудожников, 1993.*

¹⁴ JSK nr 5/31.12.1968. – Siin ja edaspidi on viidatud JSK võrguväljaandele <https://vtoraya-literatura.com/periodical-2144-page-1>.

¹⁵ Soldatov. Taassünni ..., lk 139-141.

¹⁶ Soldatov. Taassünni ..., lk 136-137.

mis hakkas välja andma ajakirja „Eesti demokraat“. Mätik ja Varato moodustasid rühmituse Eesti Rahvusrinne (ERR), mille häälekandjaks sai „Eesti rahvuslik hää“. Soldatov asutas religioosse kallakuga liikumise Moraalpoliitiline taassünd, mis andis välja üllitist *Лич свободы* (Vabaduse kiir).¹⁷

Demokraatide kõige kaalukamaks ettevõtmiseks oli 24. oktoobri 1972 kuupäeva kande, kuid mitmesugustel põhjustel kaks aastat hiljem läände jõudnud Eesti okupeeritud staatus ja üha katastroofilisemaks muutuvat demograafilist olukorda kajastav memorandum ÜRO peaassambleele.¹⁸ Memorandumile olid alla kirjutanud EDLi ja ERRi nimel, isiklikest allkirjadest hoiduti repressioonide kartusel. Memorandumile oli lisatud ka pikem kaaskiri, mis oli adresseeritud ÜRO peasekretärile Kurt Waldheimile. Nendes läkitustes anti põhjalik ülevaade Eesti lähiajaloost, Nõukogude okupatsioonist ja koloniaalpoliitikast Eestis ning nõuti Eesti omariikluse taastamist. Memorandum oli esimene okupeeritud Eestist maailma avalikkusele läkitatud sõnum, mis näitas, et vaatamata okupatsioonivõimu repressioonidele ei ole eestlased minetanud soovi iseseisvusele ega kaotanud usku demokraatlikesse ideaalidesse.¹⁹

Võib arvata, et EDLi ja ERRi memorandum ei oleks arvukate anonüümsete läkituse seas pälvinud maailma avalikkuse silmis kuigi suurt tähelepanu ja oleks kiiresti unustatud, kui KGB ei oleks selle eest vangistanud Soldatovit, Juskevitsit, Kiirendit, Mätikut ja Varatot. Mõistes memorandumi koostajad pikaajalisele vangistusele, verifitseeriti selle dokumendi ehtsus.

Nende viie mehe vangistamisega ei suutnud KGB demokraatide tegevust täielikult likvideerida. Vahetult pärast demokraatide arreteerimist pöördusid nende vabadusse jäänud kaaslased uue märgukirjaga Waldheimi poole. Maailmaorganisatsiooni peasekretäril paluti astuda samme, et seekord esitatud avaldus võetaks ÜRO 29. täiskogu päevakorda ning et seal arutataks eelmise pöördumine põhipunkte. Lisaks sellele teatati, et kohe pärast memorandumi läände jõudmise teatavaks saamist käivitati KGB poolt ulatuslikud aktsioonid koos arvukate läbiotsimiste, ülekuulamiste ja arreteerimistega. Selle vaatamata lugesid märgukirja saatjad oma peasihi saavutamaks, kuna eesti rahva soov taastada iseseisvus on kantud vabade rahvaste ette, Nõukogude Eesti nukurežiimi poolt on eesti rahva esindamine lõpetatud ja keegi ei saa enam väita, et eesti rahvas nõustuks 35 aastat kestnud okupatsiooniga. Waldheimil paluti tõstatada seoses eelmise apelli saatmisega arreteeritute küsimus, kuna repressioonidega on rikutud apelli koostajate põhilisi inimõigusi. Mitmesuguste organisatsioonide nimel saadeti ilmselt sama seltskonna poolt veel mitmeid läkitusi lääneriikide organisatsioonidele ja avalikkusele.²⁰ Suuremat tähelepanu need ei pälvinud, ent väliseestlaste jaoks olid need sündmused otseseks äratuskellaks asuda senisest aktiivsemalt ja tõhusamalt toetama vastupanu Eestis. Selle olemasolus ei saanud enam kellelgi kahtlust olla.

¹⁷ Mait Raun. Eesti Demokraatlik Liikumine ja Eesti Rahvusrinne. Dokumenteeritud tagasivaade. – Akadeemia, nr 6/2002, lk 1131-1155; nr 7/2002, lk 1366-1391.

¹⁸ ERAF f 129 SM, n 1, s 29079, k 21, l 87.

¹⁹ ERAF f 129 SM, n 1, s 29079, k 40, l 50-55.

²⁰ Vt Jaak Pihlau. Eesti demokraatlik pörandaalune ja kontaktid Läänega 1970–1985. – Tuna nr 3/2004, lk 98; nr 4/2004, lk 98.

Vastupanust Lätis

Lõunanaabrite vastupanu oli mitmes mõttes sarnane Eesti omale. Ka Lätis oli KGB põrandaalused vastupanurühmitused 1960. aastate alguseks maha surutud. Samuti ei kujutanud haritlased ega kirik poolt nimetamisväärsed opositsiooni okupatsioonivõimule.

Ent üheks silmapaistvamaks erinevuseks põhja- ja lõunanaabritega olid Läti nn rahvuskommunistide poolt ette võetud katsed Läti rahvuskultuuri ja läti rahva kaitsel. 1958. aastal üritas Läti NSV ministrite nõukogu aseesimees Eduards Berklavs, keda toetas nimetamisväärne hulk Läti kommuniste, võtta tarvitusele meetmeid takistamiseks muulaste massilist sissetungi pealinna Riiga ja teistesse linnadesse. Erinevalt Eesti okupatsiooni omavalitsuse juhtidest, nagu Ivan Kābin, Aleksei Mūrisēpp, Artur Vader jt, kes olid umbkeelsed ning tundsid proletaarset vastumeelsust eesti rahva ja kultuuri suhtes, oli Berklavs sündinud ja elanud Lätis. 1930. aastatel oli ta olnud vangis kommunistliku tegevuse eest. Olgu lisatud, et 1980. aastate lõpul osales ta aktiivselt võitluses Läti iseseisvuse taastamise eest.

Berklavs seisis vastu Läti ülikiirele ja majanduslikult põhjendamatule industrialiseerimisele, mille sihiks oli venelaste rohkearvuline sissetund. Lätlaste vähemusse jätmise nende kodumaal oleks olnud abinõu okupatsiooni põlistamisel ning seadnud ohtu läti rahvuskultuuri ja lätluse Lätimaal. Lätisse tööjõu-, energia- ja toorainemahuka rasketööstuse rajamise asemel soovitas Berklavs kohalikul toorainel ja tööjõul rajaneva teadusmahuka tootmise arendamist. Neid nõudeid esitades oli Nõukogude Läti juhtkonnal negatiivse eeskujuna silme ees peaaegu täielikult venestatud põlevkivikaevanduste rajoon Kirde-Eestis. Ühtlasi esitati nõudeid läti keele õiguste suurendamiseks vabariigisisese asjaajamisekeelena, samuti taotleti muulastele läti keele, ajaloo ja geograafia õpetamise mahu suurendamist koolides. Selline poliitika, mida hakati nimetama Läti rahvuskommunismiks, sai läti rahva suure toetuse osaliseks.²¹

Niisugust „isetegevust“ ei saanud Kreml loomulikult taluda ja juba 1959. aastal toimus Lätis analoogiline puhastus, nagu 1950. aastal oli toimunud Eestis. Ametikoha kaotasid Läti NSV kompartei keskkomitee esimene sekretär Jānis Kalnberzinš, kes „edutati“ ülemnõukogu presiidiumi esimeheks, Berklavs ja koos nendega veel umbes 800 lätlastest partei- ja valitsustegelast. Berklavs koos mitme kaasvõitlejaga sunniti Lätist lahkuma ja ümber asuma Kesk-Venemaale.²² Enesestmõistetavalt täideti tühjaks jäänud ametikohad Venemaa lätlastega. Läti NSV kompartei etteotsa asus partei endine ideoloogiasekretär Arvīds Pelše, kes hiljem tegi peadpööravat parteilist karjääri, tõustes lausa NLKP keskkomitee poliitbüroo liikmeks. Vaid tänu Hruštšovi „sula“ suhteliselt liberaalsele õhustikule ei toimunud vangistusi.

Rahvuskommunismil oli Lätis siiski võrdlemisi lai kandepind, sest vaatamata liidrite kõrvaldamisele leidis ikkagi sisemisi ressursse vastupanuks. 1972. aasta algul tekitas lääne massiteabevahendites suurt elevust 17 Läti kommunisti kiri, mis oli adresseeritud maailma komparteide juhtidele. See mahukas läkitus oli mõttekaaslastele adresseeritud abipalve, kuna selle saatjad ei näinud enam muud võimalust, kui juhtida tähelepanu nähtustele, mis tekitavad suurt kahju kogu kommunistlikule liikumisele, marksismile-leninismile ning väikeriikidele. Kirja autorid ei pidanud end oportunistideks ega parem- või vasakkallaklasteks, nad nimetasid end 25- kuni 35aastase staažiga kompartei liikmeteks. Ajaloolise ülevaate ja arvukate näidete abil kirjeldati olukorda Lätis, eelkõige rahvuspoliitikat, mille eesmärgiks on Läti ja lätlaste venestamine.²³ Teadaolevalt selle läkituse autoreid ei avastatud ja kedagi selle eest vastusele

²¹ Resistant Movement in Latvia. By Mag. iur. Adolfs Šilde. – Stockholm, 1985, lk 29.

²² The Baltic States 1940-1972. Documentary Background and survey of developments presented to the European Security and Cooperation Conference. – Stockholm, 1972, lk 89-90.

²³ Resistance Movement in Latvia... 1985, lk 35-49.

ei võetud. Kuid sellega rahvuskommunistide üritused ka piirdusid, sest edaspidi ei olnud neist enam midagi kuulda.

1950. aastate teisel poolel alanud destaliniseerimise protsessiga kerkis üle kogu Nõukogude Liidu esile mitmeid nn tõsiusklikke kommuniste-leninlasi, kes astusid avalikult välja NLKP kursi vastu ning nõudsid tagasipöördumist „marksismi-leninismi tõeliste lätete juurde“. Nende arvates oli Stalini režiim pöördunud kõrvale õigelt teelt, aga ka praegune riigi juhtkond ei olnud teinud Stalini aja moonutustest ja kuritegudest õigeid järeldusi. Võimud õiendasid nende ketseritega (keda ehk oleks õigem nimetada dissidentideks) karmilt arveid. Paljud „tõelised marksistid-leninlased“ tunnistati vaimuhaigeteks ja paigutati sundkorras erirežiimiga vaimuhaiglatesse. Selline tõsiusklik kommunist leidis ka Lätis. 1968. aasta algul saatis Daugavpilsis lähedase kolhoosi „Jaunā gvarde“ („Noor kaardivägi“) esimees Ivan Jahhimovitš avaliku kirja NLKP peaideoloogile Mihhail Suslovile ja NLKP keskkomiteele, protesteerides Juri Galanskovi, Aleksandr Ginsburgi ja teiste vangistamise vastu. Karistuseks visati Jahhimovitš välja komparteist ja vallandati töölt. Ent ta ei andnud alla, vaid jätkas protestikirjade kirjutamist, kuni ta 1969. aastal arreteeriti KGB poolt ja paigutati sundkorras vaimuhaiglasse.²⁴

Teiseks üksikvõitlejaks oli rahvusvahelistel teemadel kirjutav ajakirjanik Ivars Žukovskis, kes saatis varjunimede all mitmeid läkitusi Vabade lätlaste maailmaliidule Washingtonis, USA saatkonnale jm organisatsioonidele, kutsudes neid üles osutama abi Läti vabastamisel. Jugoslaavias komanderingus viibides andis ta ühele sealsele ajalehele intervjuu, milles mõistis hukka Tšehhoslovakkia okupeerimise. 1968. aastal Žukovskis arreteeriti ja mõisteti viieks aastaks vangilaagrisse. Pärast vabanemist arreteeriti ta uuesti, süüdistatuna kaebekirja esitamises ÜRO inimõiguste komisjonile. Tookord pääses ta kuuekuise vangistusega, kuid hiljem saadeti ta uuesti kaheks aastaks vanglasse poevarguse eest, mille oli tõenäoliselt lavastanud KGB.²⁵ Žukovskis oli üks vähestest endistest Läti poliitvangidest, kes jätkas ka pärast vangistusi võitlust.

3. augustil 1970 arreteeriti Riias endine Läti NSV kultuuriministeeriumi ökonomist Lidija Doroņina-Lasmane. 1950. aastatel oli ta mõistatud viieks aastaks vangilaagrisse „kodanliku riigi ametiisiku varjamise eest“. Läbiotsimisel võeti temalt muuhulgas ära Andrei Amalriki „Kiri A. Kuznetsovile“, Solženitsõni jutustus „Vaat kuidas me elame“, samuti tunnistas Doroņina-Lasmane eeluurimisel, et oli levitanud Amalriku esseed „Kas Nõukogude Liit kestab 1984. aastani?“. Doroņina-Lasmane mõisteti nõukogude riiklikku või ühiskondlikku korda halvustavate teadvalt valede väljamõeldiste levitamise eest kaheks aastaks vangilaagrisse.²⁶

3. veebruaril 1971 arreteeriti Riias kirjanik ja tõlkija prantsuse keelest Maija Silmale, kes oli olnud tunnistajaks Doroņina-Lasmane kohtuprotsessil. 1950. aastate algul oli Silmale mõistatud vangilaagrisse nn prantsuse grupi süüasjas. Ta vabanes 1956. aastal. Seekordse arreteerimise põhjuseks oli vastukäivate tunnistuste andmine Doroņina-Lasmane kohtuprotsessil. Kriminaalasi raskesti haige Silmale vastu siiski lõpetati ja ta vabastati.²⁷

1970. aastate algul alustas Lätis põranda all tegevust kunagise Läti Sotsiaaldemokraatliku Partei (LSDP) nimeline rühmitus, mille liikmed löid sidemed Rootsis asuva LSDP haruorganisatsiooniga. Rootsis asuvate sotsiaaldemokraatide poolt toimetati salaja Lätisse okupatsioonivõimude poolt keelatud kirjandust, mida kohalikud sotsiaaldemokraadid paljundasid ja levitasid. Lätist omakorda edastati Stockholmi informatsiooni kodumaal toimuva kohta.²⁸ Puuduvad andmed, et peale kirjanduse levitamise

²⁴ Romuald J. Misiunas. Rein Taagepera. Balti sõlteaastad 1940-1990. – Koolibri. Tallinn 1997, lk 239-240.

²⁵ JSK nr 33, 10.12.1974.

²⁶ JSK nr 17, 31.12.1970.

²⁷ JSK nr 18, 05.03.1971.

²⁸ Misiunas, Taagepera..., lk 240.

ja informatsiooni edastamise oleksid põrandaalused sotsiaaldemokraadid üles astunud mõne muu aktsiooniga. See seletab ka asjaolu, et nad said tegutseda kümnekond aastat, mis on põrandaaluse rühmituse jaoks võrdlemisi pikk tegutsemisperiood.

Põrandaaluse LSDP tegevus likvideeriti KGB poolt, kui KGB arreteeris 1981. aasta märtsis Läti NSV kalandustööstuse juhtivspetsialistist insener-elektrooniku Jūris Bumeistersi. Ta mõisteti spionaažisüüdistusega 10 aastaks vangilaagrisse koos sellele järgneva viieaastase asumisele saatmisega.²⁹ Koos temaga arreteeriti riialane Valdis Vinkelis, kes suri eeluurimisvanglas. Pagulaste saadetud kirjanduse levitamise süüdistusel arreteeriti ja mõisteti vangi ka Vinkelise poeg Juris Vinkelis.³⁰

Nagu Eestis, tegutses ka Lätis mitu põrandaalust seltskonda, kes saatsid poliitiliste rühmituste nimel läände mitmesuguseid läkitusi. 1975. aastal jõudsid läände kolme sellise rühmituse avaldused. 27. juuli kuupäevaga dateeritud kiri läti pagulastele oli allkirjastatud Läti iseseisvusliikumise nimelise organisatsiooni poolt. Teine läkitus oli 5. oktoobrist ja saadetud pagulastele Läti demokraatliku noorsookomitee poolt. Kirjas, mille all oli komitee vapp ja selle esimehe Jānis Briedise allkiri, anti pagulastele suuniseid, mida tuleks teha Läti vabastamiseks. Kuna teadaolevalt ühtegi sellenimelist isikut KGB ei arreteerinud, oli ilmselt oli tegemist varjunimega.) Kolmas kiri pagulastele läkitati Läti kristlik-demokraatliku organisatsiooni poolt 1975. aasta lõpul. Lisaks poliitiliste küsimuste arutamisele avaldati selles arvamust, et peamine tingimus Läti iseseisvuse taastamiseks on lätlaste kristlik eluviis. Samas avaldati muret baptistide olukorra pärast.³¹ Kuna neid kolme organisatsiooni KGB ei avastanud ja nad ka hiljem oma tegevust ei avalikustanud, ei saa täie kindlusega öelda, kas tegemist oli kitsama seltskonna või isegi ühemehe ettevõtmistega ja mingeid organisatsioone tegelikult eksisteerinudki. Kuid siin ei saa täielikult välistada ka KGB septsusi.

Mis puutub omakirjatuse levikusse Lätis sel perioodil, siis erinevalt Leedust ja Eestist pole teada sealsetest põrandaalustest perioodilistest väljaannetest. Samal ajal levisid rahva seas näiteks Jahhimovitši, Žukovskise jt avaldused, 17 läti kommunisti kiri jm dokumendid. Samuti levitati pagulaste väljaandeid ja iseseisvas Lätis väljaantud trükiseid.

Lätis esines sel perioodil traditsioonilisi vastupanuilmanguid, nagu Läti puna-valge-punaste rahvuslippude heiskamine Läti Vabariigi aastapäeval 18. novembril ja muudel rahvuslikel tähtpäevadel, Nõukogude Liidu ja Läti NSV lippude maha kiskumised, nõukogude- ja venevastaste seinakirjutuste tegemine ja lendlehtede levitamine jne.

Aktiivsetest väljaastumist ja demonstratsioonidest sel perioodil teateid napib. Ent üldteada on 19aastase juudi rahvusest matemaatikatudengi Ilja Ripsi enesepõletamise juhtum. Rips jälgis tähelepanelikult Tšehhoslovakkia sündmusi ja oli sügavalt nõrдинud Praha kevade lämmatamisest Nõukogude tankide roomikute all. Innustatuna tšehhi üliõpilase Jan Palachi enesepõletamisest 1969. aasta jaanuaris, läks ta 13. aprillil 1969 Riia Vabadussamba juurde ning rullides lahti loosungi „Protesteerin Tšehhoslovakkia okupeerimise vastu!“, kallask end üle bensiiniga ja süütas põlema. Mõõdujate kiire sekkumise tõttu jäi Rips ellu ja sai vaid kergeid põletushaavu. Ta arreteeriti KGB poolt ja mõisteti nõukogudevastase tegevuse eest psühhiaatriahaiglasse sundravile. Tänu rahvusvahelisele survele vabastati ta sealt 1971. aasta kevadel ning järgmise aasta algul emigreerus ta Iisraeli.³²

²⁹ Samas, lk 242-243. Siinkirjutaja kohtus Bumeistersiga Permi oblasti Kutšino poliitvangilaagris BC 389/36, kus viimane karistust kandis.

³⁰ Алексеева, Л. М. История инакомыслия в СССР: новейший период. – 3-е изд., стер. — М.: Моск. Хельсинк. группа, 2012., lk 37.

³¹ Misiunas, Taagepera..., lk 241; Алексеева ..., lk 37.

³² <http://www.janpalach.cz/en/default/zive-pochodne/rips>

Vastupanust Leedus

Võrreldes Eesti ja Lätiga oli vastupanu kõige võimsam Leedus. Nii nagu leedulastele on omane tunduvalt suurem valmidus eneseohverduseks kui nende põhjapoolsetel naaberrahvastele, oli ulatuslikum, ägedam ja ohvriterohkem ka leedulaste sõjajärgne relvastatud vastupanu. Kogu okupatsiooniperioodi kestel oli Leedu Baltikumi vastupanuliikumise lipulaev. Leedu vastupanijad sõlmisid lätlastest ja eestlastest varem sidemed Moskva dissidentidega. Nemad olid ka Balti riikide vastupanuliikumiste koostöö algatajad ja eestvedajad.

Lätist ja Eestist aktiivsemal vastupanul oli mitmeid põhjuseid. Neist olulisemaks tuleb kahtlemata pidada katoliku kiriku osa rahvakirikuna ning leedu rahva vaimsuse ja meelsuse kujundajana. Paljud katoliku vaimulikud ei võidelnud üksnes kiriku ja usklike õiguste eest, vaid osalesid aktiivselt ka rahvuslikus vastupanus. Millegi samaväärsega Eesti ja Läti vaimulikud vastata ei suutnud. Teiseks oluliseks eeliseks oli ka see, et vaatamata sõjast, relvastatud vastupanust ja okupatsioonivõimu massirepressioonidest tingitud rahvastikukaotustele ning asustuskolonisatsioonipoliitika eesmärgil läbiviidavale Leedu majanduse industrialiseerimisele, olid leedulased suutnud ära hoida suurt migrantide sissevoolu. 1970. aastate algul oli leedulaste osakaal Leedus 80%. Tunduvalt hullem oli olukord Eestis, kus nimirahvas oli kahanenud 68%ni. Lausa katastroofiliselt oli venestamislaine käinud üle Läti. Lätlasi oli jäänud vaid 56% rahvastikust ja neile terendus väljavaade jääda vähemusrahvaks oma kodumaal. Kuigi leedulased moodustasid napilt poole pealinna Vilniuse elanikkonnast, oli see siiski meeletult ja keelelt Leedu linn. Samal ajal kippusid Tallinn ja eriti Riia üha rohkem venestuma. Samuti ei toimunud Leedus nn rahvuskommunistide massilisi represseerimisi, nagu 21.–26. märtsil 1950 aset leidnud ENSV kompartei keskkomitee VIII pleenumil, kus Eesti tuntud loomeharitlasi tembeldati kodanlikeks natsionalistideks ja represseeriti. Arreteeriti ka mitmed juhtivad juunikommuniste (1940. aastal okupantide kaasajooksikuteks hakanud sotsid) ja vanu Eesti Vabariigis vangis istunud kommuniste. Lätis viidi analoogiline puhastus läbi 1959. aastal.

Ning kolmandaks ja mitte väheoluliseks asjaoluks oli leedulaste kuulsusrikas ajalugu. Iga rahvuslikult meelestatud leedulase südames elas meeltülendav mälestus Leedust kui kunagisest Euroopa suurvõimust, kelle väed andsid hävitavaid lööke nii mongolite, Saksa ordu kui ka Venemaa vägedele.

Nii nagu Eestis ja Lätis oli ka Leedus 1960. aastate alguseks lõppenud noorsoo põrandaaluste vastupanurühmituste ajastu. Moskva õiguskaitsejate eeskujul hakkas Leedus tärkama avalik vastupanu. Muidugi tegutsesid ka põrandaalused vastasrindlased, ent see piirdus peamiselt omakirjastuslike väljaannete ümber koondunud seltskondadega. Avaliku vastupanu algatajaks sai katoliku kirik. Kirik oli suutnud ellu jääda stalinlike repressioonide aegu, mil hukati ja vangistati sadu vaimulikke, suleti kirikuid, kloostreid ja vaimulikke õppeasutusi. Kohati oldi sunnitud tegutsema lausa põranda all. Nende kogemuste varal suudeti paremini kui näiteks mujal Nõukogude Liidus vastu seista parteijuht Nikita Hruštšovi 1960. aastate algul käivitatud religioonivastase võitluse taastamistele. Pärast „väikest oktoobrit“, st Hruštšovi kukutamist NLKP keskkomitee 1964. aasta oktoobripleenumil usklike vastased repressioonid mõnevõrra leevenesid.

Kogu Nõukogude Liidu eksisteerimise ajal oli kiriku suhtes aetud kahesuunalist poliitikat. Marxi kuulsast postulaadist „usk on oopium rahvale“ lähtudes käsitleti kirikut konkurendina võitluses rahva meelsuse pärast ehk kommunistliku režiimi vaenlasena, mis tuli hävitada. Teisalt aga põhjusel, et kuna kohe ei olnud võimalik kirikut likvideerida, püüti olemasolevat kirikut ära kasutada välispoliitiliste eesmärkide saavutamisel, nagu näiteks nn rahuvõitluses. See aga andis kirikule hingetõmbeaega ja võimalused ellujäämiseks. Nii näiteks tekitas kontaktide sõlmimine Kremli ja Vatikani vahel mõningaid lootusi ka Leedu

katoliiklastele. Ent 1960. aastate lõpul hakkas uuesti tugevnema võimude kirikuvastane hoiak, ateistlik propaganda ning vaimulike ja usklite tagakiusamine. 1966. aastal karmistati karistusi usuõpetuse eest, mida käsitleti kui usupropagandat. Võimud võtsid sihiks eelkõige noorte võõrutamise kirikust.³³

Usklikud vastasid sellele kollektiivsete kaebe- ja protestikirjade saatmisega riigi- ja ametiasutustele. Nad ootasid ära, kuni 1968. aastal ilmus seadus kodanike avalduste ja deklaratsioonide läbivaatamise korrast. Kuigi see seadus keelas „laimavate“ petitsoonide esitamise ning nende autoreid võidi selle eest karistada, hakati üsna palju saatma märgukirju kohalikele ja vabariiklikele võimuorganitele. Esialgu nõuti rohkemate vaimulike ordineerimist, luba trükkida vaimulikke raamatuid ning pühakodadele määratud diskrimineeriva elektrihinna (25 kopikat kWh eest, võrreldes 4 kopikaga eraisikutele ja riigiasutustele) kaotamist.³⁴ Pärast vaimulike Antanas Šeškevičiuse, Juozas Zdebskise ja Prosperas Bubnyse aresteerimist hakati massiliselt saatma protestikirju ka Nõukogude Liidu võimuorganitele.³⁵ Preestrid mõisteti 1971. aasta sügisel ikkagi süüdi pörandaluse seminari moodustamise ja lastele katekismuse õpetamise eest ning saadeti üheks aastaks vangilaagrisse.³⁶

Protestiks vaimulike vangistamise ja südametunnistusevabaduse kui konstitutsioonilise õiguse rikkumise vastu saadeti avalik kiri ÜRO peasekretäri Kurt Waldheimi kaudu NLKP peasekretär Brežnevile. Kuigi KGB püüdis hirmutamise ja muude vahenditega allkirjade kogumist igati takistada, anti sellele läkitusele 17054 allkirja.³⁷ See oli toonastes tingimustes fantastiline allkirjade arv, mis tunduvalt ületas Moskva dissidentide organiseeritud avalike protestikirjade kõrgajal neile allakirjutanute arvu. Olgu võrdluseks märgitud, et Andrei Amalriku andmetel anti vangistatud kirjanike Sinjavski ja Danieli vabastamist nõudvatele läkitustele ühtekokku 738 allkirja.³⁸

1973. aastal läkitati veel kaks taolist avalikku kirja: Leedu NSV haridusministeeriumile 14604 ja Leedu NSV usuasjade valitsusele 16800 inimese poolt.³⁹ Seejärel massiliste petitsoonide saatmine lakkas. Põhjuseks ei olnud siin aresteerimised, vaid KGB poolt nn profülaktiliste meetmete rakendamine protestikirjadele allakirjutanute suhtes. See seisnes isikute ideoloogilises töötlemises töökohtades (alaealisi nuhelti nende vanemate kaudu), samuti koolidest ja ülikoolidest väljaheitmises, töökohtadelt vallandamises jne. Samaaegselt sunniti ka kiriku juhtkonda mõistma hukka nende massiläkituste initsiaatoreid ning neid kirikutöölt eemaldama.

Leedu katoliiklastele olid avalike massiläkituste koostamisel olnud eeskujuks Moskva õiguskaitssjad. Eeskujusid, mida järgida, leidis impeeriumi pealinnas veelgi. Nii näiteks hakkasid katoliiklased JSK eeskujul preester Sigitas Tamkevičiuse algatusel 1972. aastal välja andma Leedu katoliku kiriku kroonikat (Lietuvos katalikų bažnyčios kronika – LKBK), milles kajastati kiriku ja usklite vastaseid võimukuritegusid. Väljaandil oli laialdane korrespondentide võrk, see levis omakirjastuses ja toimetati ka läände, kus ajakiri tõlgiti inglise, saksa ja hispaania keelde. Nõukogude Liidust välja jõudnud Kroonikat kasutasid teiste hulgas raadiojaamad Ameerika Hääli, Vaba Euroopa ning Vatikani Raadio.

³³ Vytautas Stanley Vardys. The Catholic Church, dissent, and nationality in Soviet Lithuania. – East European quarterly; New York: distributed by Columbia University Press. Boulder (Colorado), 1978, lk 129.

³⁴ Vardys. The Catholic ..., lk 132.

³⁵ Thomas Remeikis. Opposition to Soviet Rule in Lithuania, 1945-1980. – Institute of Lithuanian Studies Press. Chicago (Ill.), 1980, lk 114.

³⁶ JSK nr 17, 31.12.1970; JSK nr 23, 5.01.1972.

³⁷ Remeikis. Opposition ..., lk 114; Misinas, Taagepera..., lk 235.

³⁸ Андрей Амалрик. Просуществовал ли Советский Союз до 1984 года? – Амстердам: Фонд имени Герцена, 1969, lk 12.

³⁹ Misinas, Taagepera..., lk 235.

Pingutustele vaatamata ei õnnestunud KGB-l LKBK toimetust avastada ega selle väljaandmist lõpetada. Küll aga esines arreteerimisi Kroonika levitamise süüdistusel. 24. augustil 1974 arreteeriti 32aastane Nijolė Sadūnaitė, kes mõisteti järgmise aasta juulis LKBK paljundamise ja levitamise eest kolmeks aastaks vangilaagrisse koos sellele järgneva 3aastase asumiseleaatmisega.⁴⁰ Kokku anti aastail 1972-1988 välja 79 LKBK numbrit.

Nõukogude Liidus aset leidnud opositsiooniliikumisi uurinud Ljudmila Aleksejeva hinnangul langesid Leedu katoliiklaste võitlusmeetodid täielikult kokku õiguskaitseliikumise meetoditega. Aleksejeva on seisukohal, et Leedu katoliiklaste liikumine oli samuti sisuliselt õiguskaitseliikumine, sest usuvabaduse nõudmise kõrval ei jäetud tähelepanuta ka teisi inimõigusi. Edasi väidab Aleksejeva, et see liikumine läbis samad võitlustapid ning samas järjekorras mis õiguskaitseliikumine Nõukogude Liidus. See kehtib nii petitsioonide kampaania kui ka liikumiste väljaannete üllitamise puhul. Aleksejeva toob ära veel ühe analoogia: 1976. aasta detsembris moodustati Moskvaski õiguste kristlik komitee NSV Liidus (*Христианский комитет защиты прав верующих в СССР*), Leedus aga moodustati Katoliiklaste õiguste kaitsekomitee (Tikinčijų teisių gynimo Katalikų Komitetas) 1978. aasta novembris.⁴¹

Leedus astus esile ka üksikuid ühiskondlikku eliiti kuuluvad isikud, kes väljendasid avalikult protesti nõukogulikust süsteemist tingitud olukorra vastu. Nendeks olid Kaunase riikliku teatri peanäitejuht Jonas Jurašas, luuletaja Tomas Venclova ja Mälestusmärkide restaureerimise instituudilaboratooriumi juhataja Mindaugas Tomonis. Jurašas taunis 1972. aastal avalikus kirjas kompromisse, mida ta on sunnitud oma kutsetöös tegema. Sõjaseelse Leedu tuntud vasakpoolse kirjaniku ja 1940. aastal Dekanozovi poolt moodustatud nukuvalitsuse hariduse rahvakomissari Antanas Venclova poeg Tomas saatis 1975. aastal teravas toonis avaliku kirja Leedu kompartei keskkomiteele, milles kuulutas valeks kompartei ideoloogia ja avaldas soovi emigreerumiseks. Tomonis keeldus inspekteerimast üht lagunevat Punaarmee monumenti ning kirjutas avalikke kirju muinsuskaitse teemal. Jurašas vallandati töölt, kuid kaks aastat hiljem lubati tal emigreeruda. Vahepeal Helsingi gruppi astunud Tomas Vencloval võimaldati samuti välja rännata. Tomonise saatus aga kujunes traagiliseks. 1975. aasta novembris leiti tema surnukeha raudteerööbastelt. Võimud kuulutasid selle enesetapuks, ent paljude arvastes oli Tomonise hukkamise taga KGB, kes võis ta viia enesetapuni või koguni mõrvata.⁴²

Leeduski esines sel perioodil traditsioonilisi vastupanuilminguid, nagu rahvuslippude heiskamine Leedu Vabariigi aastapäeval 16. veebruaril ning muudel rahvuslikel tähtpäevadel ja kirikupühadel, Nõukogude Liidu ja Leedu NSV lippude mahakiskumist, nõukogude- ja venevastaste seinakirjutuste tegemine ja lendlehtede levitamine jne.

Lisaks sellele leidis aset mitmeid okupatsioonivastaseid meeleavaldusi. Üks selliseid toimus 1972. aasta mais Kaunases seoses 19aastase koolipoisi Romas Kalanta enesepõletamisega. 14. mail 1972 valas Kalanta end Kaunase muusikateatri ees bensiiniga üle ja süütas põlema. Ta suri 14 tundi hiljem haiglas. Tema matused korraldati 18. mail mitu tundi kavatsust varem, et vältida rahvakogunemist, kuid sellest hoolimata puhkesid rahutused. Järgmisel päeval, 19. mail, marssis Vabaduse alleel umbes 3000 demonstranti. Skandeeriti hüüdlauseid „Vabadus!“, „Leedu!“ ja lauldi rahvalaule. Kui miilits püüdis rahvast laiali ajada, puhkes kähmlus. Sõjaväe abil õnnestus võimudel rahvarahutused maha suruda. Sealjuures arreteeriti ligikaudu 400 inimest, kellest enamik lasti pärast ülekuulamist vabaks. Mõnele langes osaks 15 ööpäeva aresti. Kaheksa meeleavaldustes osalenut, kelleks olid 18-25aastased töölised ja kutsekoolide õpilased, anti kohtu alla süüdistatuna „avalikku korda rikkuva

⁴⁰ JSK nr 37, 30.09.1975; Vt ka Nijolė Sadūnaitė. A Radiance in the Gulag. The Catholic Witness of Nijolė Sadūnaitė. – Trinity Communications Manassas, Virginia, 1987.

⁴¹ Алексеева ..., lk 27.

⁴² Misiunas, Taagepera..., lk 237; Thomas Remeikis. Opposition ..., lk 149.

grupiviisilise tegevuse organiseerimises või sellisest tegevusest aktiivses osavõtus“. Hiljem kujunes traditsiooniks asetada lilli Kalanta hukkmiskohale. Võimud püüdsid seda igati takistada, kuid vaatamata mitmesugustele karistustele ei kandnud nende pingutused vilja.⁴³

Mõningatel andmetel sooritas Leedus ainuüksi 1972. aasta jooksul veel 13 inimest Romas Kalanta eeskujul protesti märgiks suitsiidi enesesüütamise teel.⁴⁴

Teine suurem meeleavaldus toimus 28. novembril 1975. aastal Vilniuses, kui kohalik jalgpallimeeskond Žalgiris kohtus hooaja viimases mängus Valgevene palluritega. Pärast kodumeeskonna 3-0 võitu marssisid ligikaudu 2000 pealtvaatajat ümber staadioni, skandeerides rahvuslikke ja okupatsioonivastaseid hüüdlauseid. Edasi suundus rahvahulk kesklinna ja piiras ümber KGB hoone, kus vile ja mõnitavate hüüetega „austati“ kagebiste, kes seda sündmust ettetõmmatud kardinate taha varjunult jälgisid. Miilits ajas meeleavaldajad laiali, mõned neist arreteeriti.⁴⁵

Ülalpool oli juttu sellest, kuidas Leedu vastupanuliikumine võttis kasutusele Moskva õiguskaitstjate võitlustaktika elemente. Paradoksaalsel kombel leidis leedulaste poolt matkimist ka lennukihõivamine, mis küll õiguskaitstjate võitlusvahendite hulka ei kuulnud. Ent 15. juunil 1970 oli 16-liikmeline grupp juudi aktiviste, kellele oli keeldutud andmast väljarännuluba Iisraeli, üritanud ühel Leningradi (praeguse Peterburi) lähistel asuval lennuväljal hõivata 12kohalist reisilennukit An-2. Pulmaseltskonnana esinenud hõivajate seas oli ka endine sõjaväelendur Mark Dõmšitš. Kavas oli lennata Rootsi, kust loodeti edasi pääseda Iisraeli. Kuna KGB oli sellest kavatsusest teadlik, võeti hõivajad enne lennukisse jõudmist lennuväljal kinni. Süüdistatuna kodumaa reetmises mõisteti peasüüdlased Dõmšitš ja Eduard Kuznetsov surma, kuid hiljem asendati see 15aastase vangistusega. Ülejäänuid karistati 8-15aastase vangistusega.⁴⁶

Lennukihõivajate üle peetud kohtuprotsess pälvis suurt tähelepanu ja ilmselt rahvusvahelise surve tulemusel surmanuhtlused ära muudetigi. Teisalt tõusid teravalt päevakorrale juutide püüdlused lahkuda Nõukogude Liidust oma ajaloolisele kodumaale. Amalriku arvates otsustas Kreml nimelt selle juhtumi tõttu lubada tunduvalt suuremal hulgal juutidest emigreeruda. Amalrik on mänginud ka mõttega, kas pidanuks ka krimmitatarlased oma meeleheitlikus võitluses õiguse eest naasta Krimmi mõne lennuki kaaperdama.⁴⁷

Mida ei teinud krimmitatarlased, seda tegid leedulased, pannes 1970. aastate algul toime kaks lennukihõivamist. 15. oktoobril 1970 kaaperdas Pranas Brazinskas koos oma 15aastase poja Algirdasega Gruusias marsruudil Batumi-Suhhumi-Krasnodar õhku tõusnud lennuki ning sundisid selle relva ähvardusel Türgi lendama. Puhkenud tulevahetuses Brazinskaste ja pardal olnud turvatöötajate vahel hukkus 19aastane stjuardess Nadežda Kurtšenko. Haavata said ka mõned meeskonnaliikmed. Hõivajad sundisid õhulaeva lendama Trabzoni ja andsid end Türgi võimude kätte, paludes poliitilist varjupaika. Türgi kohus mõistis vanema Brazinskase mõneks aastaks vangi, kuid keeldus õhupiraate Nõukogude Liidule välja andmast. Nõukogude võimud kuulutasid vanema Brazinskase kurjategijaks, kes on istunud vangis mitmesuguste kriminaalkuritegude eest. Brazinskas ise väitis, et ta on karistust kandnud oma rahvusliku tegevuse eest ning et lennukihõivamine toimus poliitilistel

⁴³ Алексеева ..., lk 23.

⁴⁴ http://et.wikipedia.org/wiki/Romas_Kalanta.

⁴⁵ LKBK nr 23. – Viidatud on LKBK võrguväljaandele http://lkbkronika.lt/en/index.php?option=com_content&view=article&id=477:issue-no-23&catid=35:chronicles&Itemid=368; Алексеева ..., lk 23.

⁴⁶ JSK nr 17, 30.12.1970.

⁴⁷ Андрей Амальрик. Записки ..., lk 56.

motiividel. Pärast vabanemist suundus Brazinskas koos pojaga USAsse.⁴⁸ See oli esimene edukas lennukirööv Nõukogude Liidus.

Leedulaste teine katse õhuteel vabasse maailma pääsemiseks lõppes ebaõnnestumisega.⁴⁹ 16. novembril 1970 üritas kuulsa ansambli Lietuva 31aastane endine administraator Vytautas Simokaitis koos oma 21aastase naise Gražina Mickutėga sundida Palangast õhku tõusnud Aerofloti lennukit Rootsi lendama. Simokaitis ähvardas lennuki süütevedelikuga süüdata, kuid võeti lennupersonali poolt kinni. Ka Simokaitis mõisteti surma, kuid see karistus asendati 15aastase vangistusega.⁵⁰ Lapseootel Mickutė saadeti kolmeks aastaks trellide taha.⁵¹

⁴⁸ Thomas Remeikis. *Opposition ...*, lk 115. 32 aastat hiljem vallandus sellele loole verine jätk. 5. veebruaril 2002 arreteeriti Santa Monicas Algirdas Brazinskas, kes oli uueks nimeks võtnud Albert Victor White, süüdistatuna peretüli käigus oma 77aastase isa tapmises hantliga. – Los Angeles Times, 9.02.2002.

⁴⁹ Siinkirjutaja kohtus Permi oblasti Kutšino poliitvangilaagris BC 389/36 ka Simokaitisega, kellelt kuulis selle juhtumi põnevaid üksikasju.

⁵⁰ Thomas Remeikis. *Opposition ...*, lk 115.

⁵¹ *Biographical Dictionary of Dissidents in the Soviet Union: 1956 – 1975*. By S. P. de Boer, E. J. Driessen, Hendrik L. Verhaar. – The Hague: Nijhoff, 1982, lk 368.

Helsingi lepped ja nende mõju opositsiooniliikumisele

Nõukogude Liidus

Nõukogude Liidus 1960. aastate keskpaiku tekkinud õiguskaitseliikumise puhul ei tulnud kõne allagi organisatsioonideks ühinemine. Enamik õiguskaitsejaid olid kategooriliselt vastu kuu lumisele ükskõik millistesse ühendustesse. Omakirjastuslike materjalide koostamine, paljundamine ja levitamine, avalike kollektiivsete protestikirjade läkitamine võimuorganitele ning piketid ja meeleavaldused korraldati projektipõhiselt ehk ilma kindlakujulise organisatsioonita. See toimus vabatahtlikkuse alusel, seejuures oli igaühel sõltumatus oma funktsioonide määramisel. Inimesi liitis ühine eesmärk.⁵² Varasemad kogemused olid õpetanud, et KGB jahib eelkõige põrandaaluseid organisatsioone ühes nende mõjutajate, juhtide, liikmete, programmide, põhikirjade ja vandetöötustega. Sõltumatute üksikisikute kollektiivne tegevus ei mahtunud aga kuidagi tšekistide arusaamadesse ning nad sattusid kimbatusse mõne isiku tegevuse nõukogudevastaseks kuulutamisel.

Ometi moodustati 28. mail 1969 Moskvas Pjotr Jakiri ja Viktor Krassini algatusel Inimõiguste kaitse initsiatiivgrupp NSV Liidus (*Инициативная группа по защите прав человека в СССР*). Lisaks Jakirile ja Krassinile kuulusid gruppi tuntud õiguskaitsejad Tatjana Velikanova, Natalja Gorbanevskaja, Sergei Kovaljov, Aleksandr Lavut, Anatoli Krasnov-Levitin, Juri Maltsev, Grigori Podjapolski, Tatjana Hodorovitš, Aleksandr Jakobson, Vladimir Borissov, Genrihh Altunjan, Leonid Pluštš ning Mustafa Džemiljev. See seltskond koostas avalikke märgukirju, mis olid suunatud peamiselt ÜRO-le ning sisaldasid teavet poliitilise tagakiusamise kohta Nõukogude Liidus. Osa grupi liikmeist, eesotsas Jakiriga andis välja JSKd.

1970. aasta novembris moodustati Valeri Tšalidze poolt Moskvas inimõiguste komitee NSV Liidus (*Комитет прав человека в СССР*). Peale tema olid asutajaliikmeteks Andrei Tverdohlebov ja Andrei Sahharov. Hiljem liitusid komiteega Igor Šafarevitš, Grigori Podjapolski, Aleksandr Jessenin-Volpin, Boriss Tsukerman ja Sofja Kallistratova. Korrespondentliikmeks said Aleksandr Solženitsõn ja Aleksandr Galitš.

Nendele organisatsioonidele andis ränga löögi Jakiri ja Krassini arreteerimine juunis 1972. Eeluurimisel andsid mõlemad kaaslaste kohta tunnistusi ja aasta hiljem toimunud kohtuprotsessil kahetsesid oma tegevust. Neile mõisteti kolm aastat vangilaagrit ja ühes kolmeaastase asumisele saatmisega. Mõni aeg hiljem esinesid Jakir ja Krassin näidispressikonverentsil, millel osalesid ka välisajakirjanikud, kus mõistsid oma tegevuse avalikult hukka. Sellega teenisid nad välja armuandmise ja vabastati vahi alt. Juhtivate dissidentide murdumine oli rängaks löögiks kogu õiguskaitseliikumisele. Edust tiivustatud KGB suurendas järsult repressioone teistimõtlejate vastu. Veel varem, jaanuaris 1972, oli Kiievis ja Lvivis arreteeritud ligikaudu sada rahvuslikult meelestatud Ukraina haritlast. Õiguskaitseliikumine sattus sügavasse kriisi. Lisaks organisatsioonide tegevuse halvamisele katkes ajutiselt ka JSK väljaandmine.

Sellest madalseisust aitas õiguskaitseliikumise välja Helsingi konverents, millel oli suur mõju ja tähendus nii Nõukogude Liidus kui ka teistes Varssavi pakti kuuluvates riikides tegutsevatele opositsiooniliikumistele. See aitas opositsiooniliikumistel üle saada kriisist ja võimaldas tõusta kvalitatiivselt uuele tasemele.

Esialgu küll oldi õiguskaitsejate ringkondades Helsingi konverentsi tulemustest võrdlemisi masendatud, kuna neid peeti lääneriikide järjekordseks taandumiseks Kurjuse impeeriumi ees. Kõige tabavamalt on selle kokku võtnud üks nimekamaid õiguskaitsejaid, Ukraina päritolu erukindral Pjotr Grigorenko (ukrainapäraselt Petro Hrõhorenko) oma

⁵² Алексеева ..., lk 236.

mälestusraamatus. Ta kirjutas, et rahukonverentside peamine eesmärk on kuulutada lõppenuks sõjaseisukord, mis praktikas tähendab kõigi vägede väljaviimist võõrastelt territooriumitelt. Kuid seda Nõukogude Liit ei soovi. Rahukonverentsi tähtsusest teiseks ülesandeks on määrata kindlaks sõjas osalenud riikide piirid. Ent Nõukogude Liidu jaoks on olulised üksnes need piirid, millest lähtuvalt kavatseb ta jätkata edasist agressiooni. Lisaks muudele ülesannetele tuleb rahukonverentsil lahendada järgmiseid küsimusi:

- Saksamaa ühendamisest;
- kolme Hitleri poolt Stalinile antud Balti riigi – Eesti, Läti ja Leedu riiklikust iseseisvusest;
- kompensatsioonidest riikidele, kes vastu nende tahtmist sattusid Teise maailmasõja lahinguareeniks, aga samuti garantiidest, et selliseid asju ei juhtuks tulevikus. Konkreetselt on kõne all Valgevene, Moldova ja Ukraina.

Need küsimused jäid Helsingis lahendamata. Nõukogude Liit saavutas kinnituse oma õigusele sõja tulemusel jõuga enese valdusse haaratud territooriumite säilitamiseks ja seal vägede hoidmiseks. Mida aga sai vastu lääs? Grigorenko arvates mitte midagi. Olukord jäi selliseks nagu enne Helsingit. Saksamaa on endiselt lõhestatud, Balti riigid okupeeritud, Nõukogude Liidu Kesk-Euroopas paiknevad väed on valmis kallale sööstma veel okupeerimata aladele Euroopa kontinendil. Edasi leidis erukindral, et Nõukogude valitsuse välispoliitilised edusammud annavad talle võimaluse tugevdada survet inimõigustele riigisiselt. Ta oli skeptiline Helsingi lõppakti humanitaarosa sätete suhtes, olles kindel, et Nõukogude Liit ei kavatse neid täita.⁵³

Ometi leidis inimene, kes suutis Grigorenko ümber veenda. Selleks oli Armeenia teaduste akadeemia korrespondentliige füüsika-matemaatikateaduste doktor Juri Orlov. Ka tema mõonis, et lääneriigid on vaikides omaks võtnud, et Nõukogude Liit ei hakka täitma endale võetud inimõiguste alaseid kohustusi. Kuid õiguskaitstjate ülesanne peabki seisnema selles, et muuta lääne „Müncheni-laadset hoiakut“.⁵⁴

Õiguskaitstjad, kelle põhitaktikaks oli seni olnud siseriiklikult kehtivate seaduste täitmise nõudmine, said tänu Helsingi lõppaktile täiendavad argumendid ning asusid nõudma, et võimud täidaksid ka Helsingi lõppakti sätteid. Kuna oldi õigustatult skeptilised Nõukogude valitsuse valmiduse suhtes neid sätteid täita, otsustati luua vastav seireinstituutsioon. Selle ülesandeks pidi olema järelevalve Helsingi lepete täitmise üle, nende lepete rikkumiste juhtumite fikseerimine ja avalikustamine. Mõistagi anti endale aru, millise väljakutse nad sellega võimudele esitavad ja ei hellitatud illusioone paratamatult kaasnevate tagajärgede suhtes. Kuid ka siin otsustati toimida õiguskaitstjate omaseks saanud põhimõtete järgi – käituda mittevabas riigis kui vabad kodanikud, muutmaks riigis valitsevat moraalset atmosfääri.

12. mail 1976 korraldati Moskvas akadeemik Sahharovi initsiatiivil pressikonverents, kus Orlov teatas Helsingi lepete täitmise järelevalvegrupi NSV Liidus (*Группа содействия выполнению Хельсинских соглашений в СССР*) moodustamisest. Moskva Helsingi grupi (MHG) nimetuse all tunduks saanud rühmituse asutamisest teatava deklaratsiooni kohaselt seati eesmärgiks aidata kaasa julgeoleku- ja koostöönõupidamise lõppakti humanitaarosa sätete järgimisele. Edasi loetleti lõppakti inimõiguste alaseid punkte ning deklareeriti, et grupp hakkab vastu võtma Nõukogude kodanike kirjalikke kaebusi, mis puuduvad nende õiguste rikkumisi isiklikult nende kodanike suhtes. Neid andmeid kavatseti lühivormis

⁵³ Григоренко П. Г. В подполье можно встретить только крысы... – Нью-Йорк: Детинец, 1981. <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=book&num=808>, lk 743-745.

⁵⁴ Орлов Ю. Ф. Опасные мысли: Мемуары из рус. жизни. – М.: Аргументы и факты, 1992 <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=6149>, lk 192.

edastada kõigi lõppaktile allakirjutanud riikide valitsustele ja üldsusele. Samuti seadis grupp endale eesmärgiks koguda üldsuse abil igasugust muud teavet nende sätete rikkumise kohta, seda teavet töödelda ning edastada lõppaktile allakirjutanud riikide valitsustele ja üldsusele. Iseäranis räigete rikkumiste puhul, nagu laste äravõtmine usklikelt vanematelt, psühhiaatria sundravi poliitilistel või religioossetel põhjustel, eriti dramaatilised perekondade lahutamise juhtumid, südametunnistusvangide eriti ebainimliku kohtlemise juhtumid, kavatseti pöörduda otse riikide valitsuste poole üleskutsega moodustada komisjone nende juhtumite uurimiseks kohapeal. Teatati, et MHG juht on Juri Orlov, liikmeiks tuntud õiguskaitssjad Ljudmila Aleksejeva, Mihhail Bernštam, Jelena Bonner (akadeemik Sahharovi abikaasa), Aleksandr Ginzburg, Aleksandr Kortšak, Pjotr Grigorenko, Malva Landa, Anatoli Martšenko, Vitali Rubin ja Anatoli Štšaranski (Natan Sharansky).⁵⁵

Moskvalaste algatus leidis järgimist ka mujal Nõukogude Liidus. 9. novembril 1976 moodustati Ukraina Helsingi grupp (UHG), mida asus juhtima nimekas kirjanik ja endine Ukraina kirjanike liidu partorg Mõkola Rudenko. Suurem osa UHG liikmetest olid endised poliitvangid. Stalini ajal olid rahvusluse eest okastaadi taga viibinud Ukraina rahvusliku vastupanu *grand old lady* Oksana Meško ja ulmekirjanik Oless Berdnõk. Ivan Kandõba ja Levko Lukjanenko olid põrandaaluste vastupanuorganisatsioonide liikmed ning viibinud selle eest 1950.-1960. aastatel vangistuses. Oleksa Tõhhõi ja Niina Strokataja olid arreteritud kuuekümnendatel ja mõne aasta eest vangistusest vabanenud. Üksnes 1949. aastal sündinud Mõroslav Marõnovõtšit ja temast kaks aastat vanemat Mõkola Matussevõtšit ei olnud varem represseeritud. UHGga liitus ka erukindral Petro Hrõhorenko (Pjotr Grigorenko), kes oli samaaegselt ka MHG liige.⁵⁶

UHG pühendus peaaegu sajaprotsendiliselt tähelepanu juhtimisele Ukrainas 1930. aastatel alanud ja seni jätkuva genotsiidile ning etnotsiidile. Muude probleemidega, nagu usklite tagakiusamine, juutide ja etniliste sakslaste emigreerumistaotlused, krimmitatarlaste võitlus Krimmi naasmise eest, tööliste probleemid, üldiselt ei tegeletud, vaid keskenduti üksnes ukrainlaste rahvusliku rõhumise küsimustele. Kuni 1980. aasta lõpuni üllitas grupp 30 deklaratsiooni ja pöördumist, sh 18 memorandumit ja infobülletääni, mis eranditult olid pühendatud rahvusküsimustele.⁵⁷

25. novembril 1976 moodustati Leedu Helsingi grupp (LHG). 1. detsembril 1976 Moskvast Juri Orlovi korteris toimunud pressikonverentsil välisajakirjanikele tegi Viktoras Petkus avalduse, milles teatas LHG moodustamisest. Leedu vastupanuliikumise ajalugu uurinud Thomas Remeikise hinnangul oli LHGs esindatud kõik Leedus tegutsevad vastupanuvoolud, nagu katoliku kirik, rahvuslik vastupanu, õiguste- ja vähemuste kaitse.⁵⁸ LHG juht, endine poliitvang Petkus, oli 1947. aastal mõistetud Raseiniai gümnaasiumi katoliikliku organisatsiooni juhtimise eest 10 aastaks Gulagi. Täiendav kümme aastat lisati talle vangilaagrist põgenemise katse eest. Alaealisuse tõttu õnnestus tal 1953. aastal vabaneda, lõpetada keskkool ning asuda Vilniuse ülikoolis leedu keelt ja kirjandust õppima. 25. detsembril 1957 arreteriti Petkus seoses „Üheteistkümne intellektuaali süüasjaga“ ning mõisteti kaheksaks aastaks vangilaagrisse nõukogudevastase kirjanduse hoidmise ja levitamise eest. Pärast vabanemist 1965. aastal ei õnnestunud tal vaatamata ülikoolidiplomile erialast tööd saada. Alates 1972. aastast sai ta raamatupidajana tööd Rahvakunsti ühingu Vilniuse osakonnas. Ent selles ametis sai ta olla lühikest aega. Pärast teda laimavate paskvillide avaldamist ajakirjanduses ta vallandati. Edaspidi teenis Petkus leiba Vilniuse Püha Mikaeli kiriku kellamehena. Samal ajal jätkus tema vastupanutegevus. Petkus kirjutas alla mitmele avalikule kirjale, milles protesteeriti teisitimõtlejate vangistamise vastu, pidas sidet

⁵⁵ JSK nr 40, 20.05.1976.

⁵⁶ JSK nr 43, 31.12.1976.

⁵⁷ Алексеева ..., lk 15.

⁵⁸ Remeikis. Opposition ..., lk 145.

Moskva õiguskaitstajatega, oli seotud omakirjastuse väljaandmisega. Ühtlasi pidas ta sidet Eesti ja Läti vastupanuliikujatega.⁵⁹

Katoliiklasi esindasid LHGs jesuiidi preester Karolis Garuckas, haritlasi poetess ja endine poliitvang Ona Lukaškaite-Poškiene ja Tomas Venclova ning vähemusrahvusi juudiaktivist füüsikadoktor Eitan Finkelštein, kellele oli keeldutud andmast emigreerumisluba.⁶⁰

LHG tegi tihedat koostööd MHGga, kuigi erinevalt Moskva grupist, oli Leedu grupp peamiselt pühendunud võitlusele rahvuslike õiguste eest. Oma esimeses manifestis rõhutas LHG, et taotleb iseseisva Leedu riigi, mis eksisteeris enne selle ebaseaduslikku okupeerimist Nõukogude armee poolt 15. juunil 1940, taastamist.⁶¹ Grupp pidas vajalikuks rõhutada, et Leedu praegune staatus on tekkinud Nõukogude vägede 15. juunil 1940 Leedusse tungimise tagajärjel. Seetõttu on Leedu okupeeritud riik, mis pole kunagi nõustunud enda inkorporeerimisega Nõukogude Liidu koosseisu.⁶²

Samas astuti välja ka Leedu rahvusvähemuste, nagu valgevenelased, sakslased, juudid, tatarlased ja karaiidid, õiguste kaitseks. Grupi tegevusest alates pöördus nende poole abipalvega lisaks leedulastele hulk inimesi ka Lätist ja Eestist, kus selline grupp puudus. Nende jaoks tundus LHG olevat peaaegu ametlik inimeste õiguste kaitse institutsioon.⁶³

14. jaanuaril 1977 moodustati Gruusia Helsingi grupp, mida asus juhtima teisitimõtlejast kirjanik Zviad Gamsahurdia. Gruppi kuulusid veel Thbilisi ülikooli kunstiloo kateedri laborant Beglar Bežuašvili, Gruusia NSV ministrite nõukogu juures asuva Muinsuskaitse inspeksiooni juhataja Viktor Rtshiladze, Rustavi laulmise ja muusikatehnikumi õpetaja Teimuraz Džanelidze ning juudiaktivistidest vennad Issai ja Grigori Goldšteinid, kellele oli keeldutud võimaldamast emigreeruda.⁶⁴ See grupp jõudis välja anda üksnes ühe dokumendi, kuna juba aprillis arreteeriti selle liidrid ning grupi tegevus lakkas.⁶⁵

1. aprillil 1977 asutati Armeenia Helsingi grupp. Seda juhtis majandusteadlane Eduard Arutjunjan, liikmeteks olid füüsik ja Armeenia õigeusu kiriku diakon Robert Nazarjan, Thbilisi polütehnilise instituudi üliõpilane Samvel Osjan ning töölised Šagen Arutjunjan ja Ambartsum Hlgatjan.⁶⁶ Arreteerimiste tõttu jäi ka selle grupi tegevus lühiajaliseks.

Võimudepoolset vastulööki ei tulnud kaua oodata. Juba 1977. aasta algul arreteeriti kõigi Helsingi gruppide juhtisikud. Seejuures ei pööratud mingit tähelepanu maailma avalikkuse teravale hukkamõistule. Rahvusvahelised inimõiguste kaitse organisatsioonid eesotsas Amnesty Internationaliga astusid välja vangistatud inimõiguslaste kaitseks. Lääneriikides moodustati mitmeid inimõiguste kaitse organisatsioone, mis võtsid oma hoolduse alla Nõukogude vangilaagrites ja eripsühhiaatriaiglates kinnipeetavaid poliitvange ning algatasid laiaulatuslikud kampaaniad nende vabastamiseks.

Vaatamata repressioonidele suutsid Moskva ja Leedu Helsingi grupid oma tegevust jätkata kuni järgmise kümnendi algusaastateni. MHG teatas 8. septembril 1982 avaldusega oma tegevuse lõpetamisest. LHG tegevus hakkas hääbuma Petkuse arreteerimise, Garuckase ja Lukaškaite-Poškiene surma ning T. Venclova ja Finkelšteini emigreerumise tõttu. Otsene

⁵⁹ Remeikis. *Opposition ...*, lk 146-147.

⁶⁰ Remeikis. *Opposition ...*, lk 148-149.

⁶¹ Grazina Miniotaite. *Nonviolent resistance in Lithuania. A Story of Peaceful Liberation*. – The Albert Einstein Institution. *sine anno*, lk 25.

⁶² Remeikis. *Opposition ...*, lk 150.

⁶³ Miniotaite. *Nonviolent ...*, lk 25.

⁶⁴ JSK nr 44, 16.03.1977.

⁶⁵ Алексеева ..., lk 51.

⁶⁶ Алексеева ..., lk 44.

tegevus lõppes seoses seni vabaduses viibivate juhtliikmete Vytautas Vaiciunase ja Mecislovas Juraviciuse arreteerimisega märtsis 1981.⁶⁷

Asutamisele järgnenud aasta jooksul arreteeriti Ukrainas kõik UHG meessoost asutajaliikmed, ent nende asemele astusid uued inimesed, enamasti need, kes viibisid vangistuses või asumiselt. Kuna peaaegu kõik UHG liikmed viibisid okstraadi taga, alustas UHG tegevust poliitvangilaagrites. UHGga liitus ka mitmeid mitteukrailastest poliitvange.⁶⁸ Nii näiteks astus UHG liikmeks Permi oblasti Kutšino erirežiimiga poliitvangilaagris viibiv Petkus. Tema kahest eestlasest kaasvangist, Mart Niklusest ja Enn Tartost, liitus UHGga Niklus.⁶⁹

⁶⁷ Miniotaite. *Nonviolent ...*, lk 25.

⁶⁸ Myroslav Marynovych. *The Universe behind Barbed Wire. Memoirs of a Ukrainian Soviet Dissident.* – University of Rochester Press, 2021, lk 101-103.

⁶⁹ Viktor Niitsoo. Ukraina Helsinki grupp 40. Krimmi foorum. – Kultuur ja Elu 4/2016.

Eesti Helsingi grupp jääb asutamata

Kuigi 1970. aastate keskpaigani ei olnud Eestis avalikku vastupanu, pidi see varem või hiljem tekkima. Selle alguseks võib lugeda 20.–31. oktoobril 1975 ENSV ülemkohtus peetud kohtuprotsessi Eesti demokraatide üle, mida kogunes jälgima hulgaliselt kohtualuste sõpru ja tuttavaid. Peale kohtualuste lähisugulaste kedagi neist ruumipuuduse ettekäändel kohtusaali ei lastud, kuigi Erik Udam oli isegi saanud oma töökoha, Eesti metsandusinstituudi erikonstrueerimisbüroo (EKB) ametiühinguorganisatsioonilt kirjaliku volituse olla sel kohtuprotsessil „ühiskondlikuks esindajaks“. Kohtuprotsessi käigust koostati põhjalik ülevaade, mis vene keelde tõlgituna edastati Moskva dissidentidele ja nende vahendusel lääne ajakirjanikele. Eestikeelne variant aga saadeti oma kanaleid pidi otse Rootsi.

Selliseid toetusavaldusi, kus poliitiliste kohtuprotsesside puhul kogunevad kohtualuste kaasvõitlejad ja sõbrad kohtumajja vangistatud kaaslastele demonstratiivselt toetust avaldama ning protesteerima nende vangistamise vastu, olid Moskva dissidendid kasutusele võtnud juba 1960. aastate algul peetud esimeste Stalini-järgsete avalike poliitiliste kohtuprotsesside aegu. Võimudele tuli selline käitumine väga ebameeldiva üllatusena, sest nemad oleks eelistanud kohtulikke arveteõiendusi pidada ilma tunnistajateta. Põhjust selleks oli. Möödas olid ajad, mil nõukogudevastase tegevuse eest kohtupinki sattunud oma väidetavat süüd tunnistasid, seda kahetsesid ja kergemat karistust anusid. Selliseid juhtumeid küll esines, kuid neid tuli üha harvem ette. Palju sagedamini üritasid vangistatud režiimikriitikud kasutada kohtupinki tribüünina oma seisukohtade väljendamiseks ja võimukuritegude paljastamiseks.

Alates Eesti demokraatide kohtuprotsessist kujunes kohtuistungite külastamine ja nende kohta ülevaadete koostamine ka Eesti vastupanuliikumise alaliseks võitlusmeetodiks. Ühelt poolt väljendati nii avalikult oma suhtumist toimuvasse ning avaldati toetust vangistatud võitluskaaslastele. Teiselt poolt aitas nendel kohtulavastustel toimunu dokumenteerimine ja nende ülevaadete levitamine omakirjastuses ja välismaal paljastada võimukuritegusid ning saavutada rahvusvahelist toetust poliitvangide vabastamise nõuetele.

Teiseks avaliku vastupanu mooduseks oli poliitvangide perekondade materiaalne abistamine. Sellekohast aktiivsust ilmutas Enn Tarto ümber koondunud mõttekaaslaste seltskond eesotsas Lagle Parekiga.⁷⁰ Väga tähtsaks peeti poliitvangide perekonnaliikmetega kaasa sõitmist nende külastuskäigul Mordvas asuvasse vangilaagriesse.⁷¹ Üheks poliitvangidele toetuse väljendamise mooduseks oli vangilaagritesse kirjade saatmine. Mõistagi nõudis poliitvangidele kirjutamine kodanikujulgust, kuna võimud ei vaadanud „rahvavaenlaste“ moraalsele toetamisele sugugi hea pilguga.

Üha sagedamini hakkasid isikud, keda oli KGB poolt üle kuulatud, läbi otsitud või mõnel muul viisil ahistatud, neid juhtumeid dokumenteerima ning omakirjastuses levitama. Nii näiteks sai laia leviku ülevaade Mart Nikluse läbiotsimisest ja arreteerimisest miilitsale vastuhakkamise süüdistusel. 30. septembril 1976 esitas Eesti NSV prokuratuuri uurija Leida Vavrenjuk Niklusele tema töökohas Tartu võõrkeelte kursuste õppehoones orderi ta Tartus Vikerkaarte tänavas asuva kodumaja läbiotsimiseks. Nikluse küsimuse peale selgitas Vavrenjuk, et läbiotsimine viiakse läbi seoses kirjutusmasinate ja kalkulaatorite vargusega. Loomulikult oli tegemist otsitud ettekäändega, kuid kuna läbiotsimismäärus oli puudulikult vormistatud, pidas Niklus läbiotsimist ebaseaduslikuks. Koolimajast väljudes keeldus Niklus miilitsaautosse istumast ja teatas, et läheb ise prokuratuuri. Vavrenjuk püüdis teda takistada, kuid Niklus rebis end lahti. Seepeale rabasid Vavrenjuki korraldusel mitu meest Nikluse kinni ning toppisid vastupunniva ja karjuva Nikluse väevõimuga miilitsaautosse. Kui masin jõudis

⁷⁰ Lagle Parek. Ma ei tea, kust ma selle rõõmu võtan. – Kirjastus Kunst. Tallinn, 2010, lk 133–134. Poliitvangide ja nende pereliikmete abistamise kohta vt Viktor Niitsoo. EVVA. Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskus. – Eesti Digiraamatute Keskus. <http://www.digar.ee/arhiiv/et/raamatud/21974>

⁷¹ Parek, „Ma ei tea...“, lk 152.

Nikluse majani Tähtvere linnaosas, keeldus ta autost väljumast ja nõudis enda prokuratuuri viimist. Selle asemel viidi ta miilitsaosakonda, kus talle korraldati isiku läbiotsimine ning hoiti kolm tundi kinni. Sel ajal korraldas Vavrenjuk tema kodus läbiotsimise, kust varastatud esemeid mõistagi ei leitud. Küll aga võeti Nikluse kirjutusmasinate proovid, Baltikumi endiste poliitvangide avaldused, Solženitsõni teosed, märkmikud ja rock-ooperi „Jeesus Kristus – superstaar“ tekst. 8. oktoobril 1976 Niklus arreteeriti süüdistatuna võimuesindajatele vastuhakus läbiotsimise ajal. Ta paigutati Patarei eeluurimisvanglasse, kus hoiti kinni kaks kuud ilma kordagi üle kuulamata. Vahetult enne jõulupühi vabastati Niklus ootamatult. Kõigest sellest kirjutas Niklus põhjaliku ülevaate,⁷² mis levis omakirjastuses ning mida refereeriti JSKs⁷³ ning sealtkaudu jõudis info ka väliseestlasteni. Nii näiteks on 1978. aasta veebruaris moodustatud Eesti vangistatud vabadusvõitlejate abistamiskeskuse asutaja ja juht Ants Kippar väitnud, et mõtte moodustada eelnimetatud organisatsioon sai ta just Nikluse juhtumi ajendil.⁷⁴

Samal ajal puudus Eestis institutsioon, mis oleks sellelaadset omakirjastuslikku materjali süstematiseerinud, dokumenteerinud ja esitanud kui tõendusmaterjali okupatsioonivõimude poolt Eestis toime pandud inimõiguste rikkumistest. Seetõttu tuli Eesti vastupanijail pöörduda avaldustega LHG poole. Nii näiteks oli juba LHG dokumendis nr 3 (23.12.1976) antud ülevaade Nikluse vangistamisest. Dokumendis nr 7 (26.05.1977) oli juttu KGB poolt Erik Udamile tehtud ettepanekust moodustada KGB kontrolli all olev Eesti Helsingi grupp. Dokumendis nr 11 aga oli ära toodud Enn Tarto avaldus. Selles oli öelnud, et KGB on teda mitu korda üle kuulanud muuhulgas seoses Natalja Gorbanevskaja süüasjaga ning KGB ei ole teda senini rahule jätanud. Lisaks sellele on mitu korda püütud põlema panna kortermaja, kus ta elas. Selle taga kahtlustas Tarto KGB kätt.⁷⁵

Pole täpselt teada, millal ja kelle poolt käidi välja mõte moodustada Eesti Helsingi grupp (EHG). Tõenäoliselt toimus see 1976. aasta lõpul või 1977. aasta algul Udami eestvedamisel. Udam oli olnud Tallinnas 1953. aastal moodustatud põrandaalune noorteorganisatsiooni Kotkad liige, ta oli 18. oktoobril 1955 arreteeritud nõukogudevastase lendlehe levitamise eest ning karistatud kuueaastase vabadusekaotusega. Seoses poliitvangide süüasjade läbivaatamisega vabastati Udam ennetähtaegselt aprillis 1956. 14. juulil 1962 arreteeriti Udam teist korda. Seekord süüdistati teda kuulumises noorte põrandalusesse vastupanuorganisatsiooni Eesti rahvuslaste liit ning mõisteti viis ja pool aastat vangilaagrit. Pika protsessimise tulemusena tühistas NSV Liidu ülemkohtu presiidium juunis 1966 Udami kohtuotsuse ning novembris ta vabastati. Pärast vabanemist töötas Udam EKBs, EKE projektis ja Vabariiklikus restaureerimisvalitsuses (VRV) elektriprojekterijana. Viimaselt töökohalt koondamise järel töötas ta Jäneda sovhoostehnikumis ehitusmeistrina.

Samuti võis siin inspireerivat rolli mängida leedulane Petkus, kellega Udam, Niklus ja Tarto tol ajal üsna tihedalt suhtlesid.

Eesti Helsingi grupi loomise mõtte juures tekitas enim kõhklusi MHG range doktrineeritus hoidumaks tegevusest, mis oleks kuidagi väljunud inimõiguste kaitse ja seaduslikkuse nõuete raamest. Samas, nagu eespool nägime, tegelesid rahvusvabariikides moodustatud HGd eelkõige rahvuste õiguste, sh enesemääramise õiguste rikkumistele tähelepanu juhtimisega. LHG rõhutas otsesõnu Nõukogude okupatsiooni ebaseaduslikkust Leedus. Lisaks sellele olid HGd rahvusvaheliselt tõsiseltvõetavad institutsioonid, mille kaudu oleks avanenud võimalus teavitada maailma avalikkust Eesti okupeeritusest ja inimõiguste

⁷² Vt Mart Niklus. Mart Niklus süüdistab kod. Vavrenjukki ja teisi vägivaltsenud isikuid, kelle nimesid pole talle teatavaks tehtud. Tallinna vanglas, 29. novembril 1979. (Käsikiri on Nikluse valduses.)

⁷³ JSK N° 42, 08.10.1976; JSK N° 43, 31.12.1976.

⁷⁴ Ülo Ignats. „Ta viis Eesti maailmapressi“. – Eesti Päevaleht, Stockholm, 24.06.1981.

⁷⁵ JSK N°, 30.11.1977.

rikkumisest ning taotlema Helsingi lõppaktile allakirjutanud riikidelt toetust Eesti iseseisvuse taastamise nõuetele. Just see asjaolu saigi määravaks, et EHG moodustamisega algust teha.

HGd olid moodustatud põhimõttel, et nendes oleks olnud tagatud kõigi avalikult tegutsevate opositsionisundade esindatus. Nii kuulusid nende liikmeskonda teisitimõtlejatest haritlased, usuaktivistid ning kindlasti ka juutide emigreerumise eest võitlejad. Et saavutada võimalikult laiemat sisemaist ja rahvusvahelist kaalukust, peeti soovitavaks, et HG eesotsas oleksid üldsusele tuntud isikud, nagu nimekad kirjanikud, silmapaistvad teadlased või ühiskonnategelased. Näiteks Ukraina, Gruusia ja Leedu HGsid juhtisid üldrahvalikult tuntud ja populaarsed kirjanikud, Armeenia gruppi aga nimekas majandusteadlane. MHGga liitus mitu akadeemikut. Peale maskuliinsete Taga-Kaukaasia vabariikide gruppide kuulusid ülejäänud HGde koosseisu ilmtingimata ka naisterahvad.

Seda arvesse võttes pidi ka Eesti HG ühiskondlik baas pidi olema võimalikult lai. Selleks üritasid Udam ja Tarto veenda grupiga liituma rahvusmeelseid haritlasi, usuaktiviste ning vähemusrahvuste, peamiselt ajaloolisele kodumaale välja rännata soovivare juutide ja sakslaste esindajaid. Ent erinevalt Moskvast, Ukrainast, Leedust, Gruusiast ja Armeenias ei olnud Eestis avalikult tegutsevaid opositsioonilisi usuliikumisi ega üksikult tegutsevaid usklike õiguste võitlevaid aktiviste. Samuti puudusid Eestis organiseeritud liikumine juutide või etniliste sakslaste emigratsiooniks oma ajaloolisele kodumaale. Oli küll hulgaliselt Iisraeli ja Lääne-Saksamaale suunduda soovijaid, kuid nemad eelistasid oma asju ajada Moskva õiguskaitsete vahendusel.

Hoopis halvem oli aga see, et ei olnud ka avalikult opositsioonilisi loovharitlasi. Loomulikult olid paljud neist meelestatud rahvuslikult ja võimukriitiliselt ning äärmiselt rahulolematud loominguvabaduse puudumise pärast. Sellest annavad tunnistust muusikute ja filmitegijate sagedased välisreisidelt mittenaasmised.

Eesti loominguline intelligents oli võtnud hoiaku vältida oma meelsuse avalikku demonstreerimisest. Ei soovitud tekitada asjatuid probleeme, mis oleks kaasa toonud takistusi loomingu avaldamisel ning jätnud ilma tänapäevaga võrreldes üpris suurtest honoraridest ja muudest lihtrahvale kättesaamatutest hüvedest. Kuigi vahetevahel tekkis kellelgi neist aeg-ajalt mõningates loomingulistes aspektides erimeelsusi tsensorite või parteiaparatsikutega, jõuti reeglina lõppkokkuvõttes mõlemaid pooli rahuldavale kompromisslahendusele. Puuduvad andmed, et kedagi oleks lõplikult nurka surutud, jäetud ilma igasugustest trükki pääsemise võimalustest ja seetõttu sunnitud sahtlisse kirjutama ja/või avaldama oma loomingut välismaal.

Samas ei saa öelda, et poleks tehtud katseid oma kriitilist suhtumist väljendada. Peamiselt avaldus see ridade vahele peidetud sõnumites, mille lugemise oli rahvas suurepäraselt omandanud, aga ka teatrilaval ja muudel avalikel üritustel. Ent kui jätta kõrvale mõne silmapaistva endise riigi- või ühiskonnategelase, nagu Otto Tief⁷⁶ ja Arnold Susi⁷⁷, vangilaagrimälestused, ei olnud tol perioodil ka nimetamisväärsed sahtlikirjandust, mida vabamate olude saabudes oleks tõtatud avaldama. Küll aga olid 1970. aastate keskpaigaks areenilt taandunud kommunistlikku ülesehitustööd ülistavad punakirjanikud, kelle asemele asusid raamatulettidel domineerima olmeteemasid kajastavad teosed. Sotsialistlikku realismi stiilis maalide ja skulptuuride autorid olid kunstigaleriides loovutanud koha läänest inspiratsiooni ammutanud modernsematele taiste loojatele.

Nende kehvade väljavaadete kiuste otsustasid EHG moodustajad ikkagi loovharitlaste seas pinda sondeerida, kas mõni neist ei oleks nõus grupiga liituma. Selleks pöörduti tuntud Tartu poeedi ja boheemitsevate ringkondade arvamusiidri Jaan (poeedinimega Johnny B) Isotamme poole. Isotamm oli endine poliitvang, kes oli koos Enn Tartoga olnud üks 1950. aastate keskel Tartus moodustatud noorte põrandaaluse vastupanuorganisatsiooni Eesti noorte

⁷⁶ Otto Tief. Mälestusi aastaist 1944–1954. – Akadeemia 1990, nr 2, lk 231–250.

⁷⁷ Arnold Susi. Võõrsil vastu tahtmist : mälestusi vangiajast ja laagripõlvest. – Eesti Päevaleht, 2011.

malev (ENM) juhte. Protestiks Ungari ülestõusu lämmatamise vastu Nõukogude vägede poolt levitasid ENMi liikmed ööl vastu 4. novembrit 1956 Tartus lendlehti. Sama aasta lõpul ENM liikmed ja talle mõisteti 7 aastat vangilaagrit. Erinevalt oma kaaslastest ei õnnestunud Isotammel ennetähtaegselt vabaneda ja tal tuli Mordva „eriti ohtlike riiklike kurjategijate“ vangilaagris viibida „kellast kellani“.⁷⁸ Tartusse naasnuna alustas Isotamm tormilist luuletegevust ning kujunes nn biitnikute seltskonna vaimseks juhiks. Aktiivsest poliitilisest tegevusest ta hoidus, kuid ei varjanud kellegi ees oma kommunismivaenulikke vaateid ja säilitas sidemed nii endiste kaasvõitlejate kui ka poliitvangidega, kellega oli okastraadi taga tutvunud. Nende seas oli ka Petkus. Olgu märgitud, et erandiks oli siin Tarto – tema ja Isotamme vahelt oli vangilaagris mingil põhjusel must kass läbi jooksnud. Suhted ei paranenud vabanenutena. Kuigi mõlemad elasid Tartus Anne tänavas ja nende olukohti lahutas kõigest paarsada meetrit, ei olnud omavahelist läbikäimist praktiliselt üldse. See pikaajaline vaen kestis aastakümneid, kuigi aeg-ajalt tehti olude sunnil ka koostööd.

Isotamm on haritlaste HGsse kaasamise katsetest meenutanud järgmist. Olles pärast 1975. aastat vabatahtlikult loobunud boheemlaslikust imagost ja tõmbunud sisepagendusse, kitsendas ta oma suhtlusringi üksnes lähemate mõttekaaslastega. Tema Anne kanali juures asuvas valvuriputkas kujunesid kindlamateks külastajateks poeet Hando Runnel, orientalist Linnart Mäll ja psühholoog Peeter Tulviste. Usalduslikus õhkkonnas vahetati avameelselt informatsiooni, arutati päevasündmusi ning Eesti maa ja rahva põhiprobleeme. Samuti varustati üksteist võimude poolt keelatud trükiste ja omakirjastuslike materjalidega. Tänu vangilaagris tekkinud kontaktidele jõudsid Isotammeni juba alates 1968. aastast nii JSK väljaanded, Eesti demokraatide materjalid, pagulaste üllitatud raamatud ja perioodika jne. Ise osales ta aktiivselt almanahhide väljaandmises, samuti võõrkeelse omakirjastuse tõlkimises.

Seoses EHG moodustamisega kirjutab Isotamm ka sellest, kuidas „1970. aastate teisel poolel tekkis omaaegsete Mordva [poliitvangilaagrite] kaasvõitlejate vennaskonna ekstremistlikumas osal soov ühineda nn avaliku vastupanuga, mis Venemaa ja Leedu eeskujul väljendus kavatsuses luua Eesti Helsingi grupp. Sellise grupi koosseis oli küllaltki jäigalt ette antud – pidi olema tuntud haritlasi, tagakiusatavaid usutegelasi, tingimata ka mõni juut.“ Isotamm meenutab, kuidas ta „vanade sõprade Erik Udami ja Enn Tarto palvel“ sondeeris pinda oma tutvuskonnas ning üks, kellega ta sel teemal vestles, oli Peeter Tulviste. Edasi on kirjutab Isotamm, et „kuna ma ei kavatsenud „seesuguse silmakirjaliku grupeeringuga ühineda (grupi eesmärgiks pidi olema inimõiguste rikkumise jälgimine, aga see eeldas, et NSV Liidus on olemas üldse mingid inimõigused, mida rikkuda saaks), siis ei käinud ma peale ja Peetri vastuväited olidki sellised, mida ma ise arvasin. Leidsime, et sellisele ambrasuurile viskumine saab olla kasulik ainult KGB-le ja Lääne propagandale.“⁷⁹

Isotamme kirjapandust võib järeldada, et võis olla teisigi, kellega ta sel teemal juttu tegi. Ent üks võimalikest kandidaatidest Runnel eitab, et temale oleks keegi kunagi teinud ettepanekut EHGga liitumiseks ning et tema ei ole isegi midagi kuulnud EHG loomise katseist.⁸⁰ Väga võimalik, et Isotamm võis sel teemal rääkida Mälliga. Oli ju viimane võrdlemisi tuntud oma võimukriitiliste vaadete ja väljaütlemiste poolest. 1972. aastal oli KGB teinud seoses Mälli tutvava, tuntud budoloogi Bidija Dandaroni, süüasjaga tema elukohas läbiotsimise. 18.-25. detsembril 1972 Burjaatia pealinnas Ulan-Udes toimunud kohtuprotsessil süüdistati Dandaroni salajase budistliku sekti loomises. Dandaronile ja temaga koos kohtu alla antud kaheksale õpilastele inkrimineeriti religioossete kombetalituste läbiviimist Leningradis, Tartus, Ulan-Udes jm, millega väidetavalt kaasnesid vereohvrite ning rituaalsete suguhete harrastamine, mis pidid andma tunnistust sekti liikmete seksuaalset

⁷⁸ ENM kohta vt lähemalt Niitsoo. Vastupanu ..., lk 30-35.

⁷⁹ Jaan Isotamm. Peeter Tulviste ja põrandaalune. – Vademecum: Peeter Tulviste/koostanud Mihkel Mutt. – Ilmamaa. Tartu, 2001, lk 71-75.

⁸⁰ Hando Runneli 27.11.2014 suuline teade.

müstitsismist. Veel pandi talle süüks endiste sektiliikmete tapmiskatseid, sektist lahkuda soovijate läbipekstmist ning sidemeid välismaa ja rahvusvahelise sionismiga. Dandaron mõisteti viieks aastaks vangi, kus ta ka suri. Mälli, kes oli andnud uurimisele ebasoodsaid tunnistusi, kohtusse ei kutsutud. Sellele vaatamata sõitis ta Ulan-Udesse, et esineda kohtuprotsessi tunnistajana. KGB püüdis teda selles takistada ja pärast tunnistuste andmist viidi Mäll prokuratuuri, kust talt nõuti uuesti tunnistuste andmist Dandaroni vastu. Need jäid aga saamata ja Mälli materjalid eraldati Dandaroni omadest. Olgu märgitud, et alkoholiravilt kohtusse toodud Pjotr Dambadaržajev andis segaseid ja vastuolulisi tunnistusi selle kohta, et Mäll olevat teda peksnud ja tahtnud sektist lahkumise pärast tappa.⁸¹ Kogu sellest loost tuli Mäll välja võrdlemisi kergelt: ta küll tagandati TRÜ üldajaloo kateedri õppejõu ametikohalt, kuid talle jäeti võimalus tegeleda armastatud erialaga ülikooli orientalistikabineti insenerina.

Eeltoodust võib järeldada, et Isotamme kasutamine haritlaste kaasamiseks oli pigem kontraproduktiivne ning polnudki imestada, et ükski haritlane ei nõustunud grupiga liituma. Sest kuidas on võimalik end siduda selliste tegelastega, kes Isotamme sõnul ei võidelnud enam Eesti iseseisvuse eest, kuna rahvusküsimusest püüti nende põhidokumentides üldse kõrvale hiilida, ega ka kommunistliku režiimi kukutamise ja hävitamise nimel, vaid tegelesid hoopis sellesama režiimi põlistamiseks tehtava iluravi propageerimisega. Neid seisukohti on Isotamm hiljem korranud mitmel pool trükisõnas ning sealt saab lisaks eelnenule teada, et õiguskaitse liikumise „üheks esmaseks tekkepõhjuseks oli olnud nõukogude vangipõlvest pääseda tahtvate juutide väljarännuliikumine ehk puhtakujuline majanduspaguluse“, millega aegapidi liitusid reformimeelsed kommunistid ning rahulolematud vene haritlased. Ning et läänes dirigeerisid ja finantseerisid Nõukogude Liidu inimõiguslaste liikumist luureorganisatsioonid, mille eesmärgid Eesti vastupanu- ja vabastusideedega sugugi kokku ei langenud.⁸² Viimane väide tundub küll eriti absurdsena, kuna just USA ja enamik lääneriike ei tunnustanud kunagi Balti riikide Nõukogude Liiduga liidendamise õiguspärasust, pidades toimunut okupatsiooniks ja anneksiooniks.

Isotamme seisukohad langesid paljus kokku Nõukogude massimeedias inimõiguslaste vastu suunatud argumentidega ning peaaegu samu argumente kasutas ka KGB profülaktilistel „vestlustel“ potentsiaalsete nõukogudevastaste õigete teede suunamisel. Üleliidulises ajakirjanduses astus aeg-ajalt üles mõni endine poliitvang või vangistatud erimeelne, kes oli oma süüst aru saanud ja kahetses seda. Nemad ei säästnud värvi dissidentide tõrvamisel, kujutades neid väljakujundatud stereotüüpide kohaselt ambitsioonikate, ent vähevõimekate isikutena, kes, püüdes iga hinna eest kuulsaks saada, on asunud välismaiste juudaseeklite ja hilpude eest oma kodumaa mustamise teele ning kelle tegevus teenib välismaiste eriteenistuste huve. Isotamme seisukohad oleksid sellesse propagandaraami hästi sobinud, ent ta oli selleks liiga intelligentne, et lasta end võimudel selliselt ära kasutada. Samuti oli ta hästi teadlik, et sellised isikud muutuvad paariateks, kellega ei taheta mingit tegemist teha. Lisaks sellele vihkas ta kommuniste tunduvalt rohkem kui Tartot ja tema võitluskaaslast.

Muidugi ei olnud Isotamme seisukohad ainsaks põhjuseks, miks haritlaskond hoidis eemale avalikust vastupanuliikumisest. Mitte kõik intelligendid ei olnud Isotamme mõjuvõljas. Tegelikult ei olnud sel ajal veel olemaski silmnähtavat avalikku vastupanu ega selle üldrahvalikult tuntud käilakuju. Alles pärast Balti apelli liitusid endiste poliitvangide ja nende lähemate sõprade poolt kantava vastupanuliikumisega mõned väljastpoolt tulijad, nagu Jüri Kukk või Veljo Kalep. Ent loovharitlased jäid endiselt avalike vastupanijate suhtes skeptiliseks, millest annab tunnistust kasvõi see, et 1980. aasta sügisel toimunud koolinoorte venestamisvastastest rahutustest ajendatud 40 eesti haritlase avalikule kirjale ei soovitud endiste poliitvangide allkirju.

⁸¹ JSK nr 28, 31.12.1972.

⁸² Jaan Isotamm. Ärakeelatud saatesõna. – Isotamm, Jaan. Nägija pimedate maal. Artikleid, intervjuusid, sõnavõtte. – Ilmamaa, 2015, lk 670-679. Vt ka Jaan Isotamm. Raamat kui hauasammas. – Sirp, 21.02.2003

Lisaks haritlastele ei olnud nõus EHGga liituma ka usuaktivistid, kellest mõnega teadaolevalt konsulteeriti, ega ka emigreeruda ihkavad juudid ja sakslased. (Ajast ette rutates olgu öeldud, et mõned aastad hiljem juudiaktivistid tegid siiski koostööd Eesti avalike vastupanuliikujatega andes näiteks allkirja mitmele kollektiivsele protestikirjale.) Mõningatel andmetel kaaluti küll maailmakuulsa semiootiku Juri Lotmani (tema emigreerumist ei taotlenud) kaasamist EHGsse, kuid puuduvad andmed, kas talle ettepaneku tegemiseni üldse jõuti.

Viimase võimalusena kaaluti võimalust moodustada EHG üksnes endistest poliitvangidest – Udamist, Niklusest, Tartost ja Endel Ratasest, kellele oleks lisandunud mõni eriti usaldusväärne isik kõrvalt.

Niklus, kellest kujunes Eesti vastupanuliikumise karismaatiline sümbolkuju, sündis 22. septembril 1934 Tartus ja omandas TRÜs ornitoloogia eriala. 21. augustil 1958 arreteeriti ta KGB poolt ning süüdistatuna nõukogude elu varjukülgede paljastamises väliseesti ajakirjanduses mõisteti talle 10 aastat vangilaagrit ühes kolmeaastase asumisele saatmisega. Pärast vabanemist jätkas ta suhtlust endiste poliitvangidega nii Eestis kui ka Lätis ja Leedus ning Moskva õiguskaitsetajatega, edastades neile informatsiooni Eestis toimuva kohta. Niklus oli esimesi Eestis, kes hakkas nõukogude võimuorganitele läkitama avalikke protestikirju. KGB vastas läbiotsimiste, ülekuulamiste, töölt vallandamise ja administratiivarestidega.

Enn Tarto on sündinud 25. septembril 1938 Tartus. Ta kuulus 1956. aastal põrandaalusesse noorteorganisatsiooni ENM, arreteeriti koos kaaslastega 25. detsembril 1956 ning talle mõisteti karistuseks viis aastat vangilaagrit. Vabanes ennetähtaegselt juunis 1960. Kaks aastat hiljem arreteeriti Tarto uuesti ning ERLis osalemise eest karistati teda viie ja poole aastase vangilaagriga. Pärast vabanemist 1967. aastal asus Tarto TRÜ kaugõppes õppima eesti filoloogiat, kuid ülikoolis käia sai ta vaid kaks aastat, kaugemale KGB teda ei lasknud. Pärast mitmeid töökohti asus tööle katlakütjana Ropka, hiljem EKE projekti katlamajas

Endel Ratas on sündinud 8. detsembril 1938 Tarva külas Pärnumaal. 1959. aastal lõpetas ta Tallinna tehnilise merekooli, töötas Eesti riiklikus merelaevanduses laevamehaanikuna. 1956. aasta hilissügisel vahetult pärast Ungari ülestõusu mahasurumist Nõukogude vägede poolt moodustati Lihula keskkooli vanemate klasside õpilastest vastupanurühmitus Eesti rahvavabastusorganisatsioon. 1958. aastal sai rühmitus nimeks Eesti vabadusvõitlejate liit (EVL). KGB arreteeris Ratase koos teiste EVLi liikmetega ning ta mõisteti neljaks aastaks vangilaagrisse. Pärast vabanemist töötas ta Eesti NSV tervishoiuministeeriumi autopargis algul autolukksepana, hiljem remonditöökoja meistrina.

Väljastpoolt endiste poliitvangide ringi otsustati teha ettepanek liituda EHGga tartlanna Lagle Parekile.⁸³ Nii oleks olnud täidetud vähemalt üks „HG standarditest“ – gruppi oleks kuulunud õrnema soo esindaja. Parek sündis 17. aprillil 1941 Pärnus; tema isa, Eesti sõjaväe kapten Karl Parek, mõrvati NKVD poolt 1941. aastal. 1949. aastal küüditati Parek koos perekonnaga Novosibirski oblastisse, kust ta naasis kodumaale 1954. aastal. 1960. aastate algul oli ta olnud tegev rahvuslikult meelestatud põrandaaluses organisatsioonis, kes nimetasid end punasärklasteks. Sellesse seltskonda kuulusid teiste hulgas ka tuntud teoloog Kalle Kasemaa ning avalikus vastupanus osalenud Rein Arjukese, kellest sai hiljem riigikogu VII koosseisu liige. Punasärklased harrastasid autostopiga matkamise kõrval ka rahvuslike ideede propageerimist. Rühmitus sattus KGB huviorbiiti ning noormeeste sõjaväkke saatmisest piisas punasärkluse tasalülitamiseks.⁸⁴ 1970. aastate lõpul asus Parek lisaks poliitvangide perekondade abistamisele paljudama ja levitama võimude poolt keelatud kirjandust.

⁸³ Enn Tarto 13.11.2014 suuline teade.

⁸⁴ Parek, Ma ei tea..., lk 83-95.

EHGga ühinemise ettepanekuga seotud episoodi on Parek oma mälestusraamatust millegipärast välja jätnud.⁸⁵ Tarto sõnul tegi tema Parekile ettepaneku liituda EHGga, ent Parek keeldus sellest oma abikaasa Lembit Rästa mõjutusel.

Siinkohal saan tugineda ka isiklike mälestustele. Töötasime sel ajal Parekiga ühes kabinetis ja üsna pea said meist teineteist usaldavad mõttekaaslased. 1977. aasta algul teatas Parek mulle, et talle on tehtud ettepanek ühineda EHGga, kuid see tähendab kohest kinniminekut. Milline oli tema otsus grupiga liitumise suhtes, seda ta mulle tookord ei öelnud ja hiljem ei ole sellest juttu olnud.

Muidugimõista oli HGga liitumine võrdväärne miiniväljale astumisega, mis pidi varem või hiljem lõppema arreteerimisega. EHG moodustamise kavandamise ajal olid repressioonid HGde liidrite vastu juba alanud. 1977. aasta 3. veebruaril arreteeriti Ginzburg, 5. veebruaril Rudenko ja Tõhhõi, 10. veebruaril Orlov, 15. märtsil Štšaranski ning 7. aprillil Gamsahhurdia. Lühikese aja jooksul arreteeriti enamus HG liikmetest, mõnel õnnestus siiski ka emigreeruda. Esialgu jäeti puutumata Armeenia HG juht Arutjunjan ja Leedu HG sisuline liider Petkus. LHG liider Venclova oli juba jaanuaris 1977 emigreerunud USAsse.

Need repressioonid võisid olla kaalukeeleks, miks Eesti vastupanijad panid EHG loomise plaani lõplikult kalevi alla. Siinkirjutajal ei õnnestunud saada andmeid, kas ka Lätis tehti katseid HG moodustamiseks. Kui neid ka tehti, siis ilmselt jäi sealne grupp moodustamata samadel põhjustel, mis Eestis.

Seoses EHG loomise katsega leidsid aset kummalised sündmused, mille tegelikud tagamaad ei ole tänaseni lõplikult selgunud. Udami ja Tarto katsed moodustada EHGd ei olnud jäänud KGBle märkamatuks. Esialgu olid tšekistid asjade käiku kõrvalt jälginud, püüdmata kuidagi seda takistada. Ent kui 1977. aasta kevadel sai lõplikult selgeks, et EHG ei tule, võttis KGB ohjad enda kätte, üritades kunagiste libametsavendade gruppide eeskujul luua fiktiivne HG. Trooja hobuse rolli sellise grupi organiseerimisel olid tšekistid välja valinud Udami, kes erinevalt mitmest teisest endisest poliitvangist oli nõus tšekistidega suhtlema ja mõnikord ka nendega kaupa tegema. Alljärgnev sündmuste kirjeldus tugineb Udami 26. mai 1977 avalikul kirjal Helsingi kokkulepet jälgivatele Moskva ja Leedu gruppidele ning Endel Ratase meenutustel.

1975. aasta märtsi algul avastas Udam oma Tallinnas Sõpruse puisteel asuvas korteris elektriseadmete kapis oleva pealtkuulamiseadeldise. Kapist oli tehtud avaus Udami korterisse. Koos Ratasega võeti „lutikas“ maha ja peideti ära. Pärast seda algas Udami intensiivne jälitamine ning naaberkorterit külastas miilitsakapten, küsides, kas ei ole ehk elanikud näinud, kuidas koridorist on varastatud „tähtis tsiviilkaitse aparaat“. Nädala pärast kutsuti Udam KGBsse ülekuulamisele tunnistajana Eesti demokraatide süüasjas. Samal ajal korraldati tema kodus läbiotsimine, et leida kas nõukogudevastast kirjandust või vahendeid selle paljundamiseks. Udamile öeldi, et miilitsa teatel olevat tema maja trepikojast kaduma läinud tsiviilkaitse aparaat. Paari päeva pärast korraldati läbiotsimine ka Ratase kodus ja töökohas. Mõni päev hiljem kutsuti Udam uuesti ülekuulamisele. Pärast ülekuulamist kutsus KGB major Albert Molok, kes 1962. aastal oli osalenud Udami arreteerimises, ta oma kabinetti. Jutuajamise tulemusel jõuti kokkuleppele, et Udam annab talle „soovitud eseme“ üle, Molok aga kindlustab, et Udamit enam Eesti demokraatide kriminaalasja ei segata ja et talle antakse turismituusik Ungarisse. Mõne päeva pärast andis Udam talle pealtkuulamiseadeldise üle. Udam tegi Molokile ettepaneku juua õnnestunud tehingu terviseks ning Tallinnas hotelli Palace ühes toas joodi ära pudel konjakit. Räägiti mitmesugustest asjadest ja Molok tegi Udamil ettepaneku KGBga koostöö tegemiseks. Udam keeldus, kuid nõustus nädala pärast uuesti kohtuma. Seekord leidis see aset Tallinnas hotellis Kungla. Seal veenis Molok Udamit, et see mõjutaks oma tuttavat Jaanus Paali andma demokraatide kohtuasjas KGB soovitud tunnistusi. Ka tegi Molok uuesti ettepaneku KGBga

⁸⁵ Parek, Ma ei tea ...

koostööd teha, ent Udam keeldus kõigest. Kokkuleppe täitis Molok osaliselt: Udamit enam demokraatide kohtuasjaga seoses ei tülitatud, ent Ungarisse ta ei saanud.

4. aprillil 1977 helistas Molok Udamile ja ütles, et ta tahab rääkida. Kohtuti kolm korda – 4., 11., 14. aprillil vastavalt KGB majandusosakonnas Lai tn 40, hotellis Palace ja erakorteris Tallinas Lomonossovi tn 5. Jutuajamised kestsid iga kord vähemalt kaks tundi. Molok tegi Udamile ettepaneku saada suurekaliibriliseks dissidentiks ja organiseerida dissidentide grupp. Organisatsioonilisteks vajadusteks lubas ta Udamile anda raha. Summa suuruseks nimetas ta 4. aprillil 200-500 tuhat rubla, 14. aprillil aga 150-200 tuhat rubla. Moloki ettepaneku kohaselt pidid dissidendid välismaa ajakirjanikele enda nimel ja KGB ettekirjutusel informatsiooni andma. Grupi koosseisu oleks Udam võinud ise valida, seda eelnevalt KGBga kooskõlastades. Udam tegi omalt poolt Molokile ettepaneku, et ta organiseerib Helsingi leppimuste täitmist jälgiva grupi koos soomlaste ja teiste Läänemeremaade rahvaste esindajatega ning et selle grupi tegevus oleks avalik. Molok seda ettepanekut heaks ei kiitnud ja ütles, et pole mingit mõtet end soomlastega siduda. Ühendust tulevat võtta ameeriklastega, ütles ta, kuna nendel olevat raha dissidentide jaoks ja seda raha tuleb neilt välja meelitada. Kui Udamil see õnnestub, saab ta 50% rahast endale ja 50% saab riik. Udam lükkas selle ettepaneku tagasi, ent soostus nädala pärast uuesti kohtuma. Kuid KGB temaga enam ühendust ei võtnud.⁸⁶

Nähtavasti arvestasid organid, et teatud mängurikalduvustega Udam võtab väljakutse vastu, üritades asjast ise poliitilist kasu lõigata. Siin aga tegid tšekistid jämeda valearvestuse. Udam sõitis hoopiski Moskvasse, kus korraldas sealsete õiguskaitsejate vahendusel pressikonverentsi välisajakirjanikele ning paljastas KGB sepitsused seoses EHG moodustamisega. Tema ülalviidatud avaldus trükiti ära JSKs⁸⁷ ja levis sealtkaudu üle maailma.

Vastu ootusi ei kujunenud sellest uudistepommi ning sündmus ise leidis võrdlemisi tagasihoidlikku kajastust. Õnneks ei läinud täide ka kartused, et Udamit tabab nende paljastuste pärast KGB ränk kättemaks. Päris karismatult ta siiski ei pääsenud. Kõigepealt jäeti ta otsitud ettekäändel ilma autojuhilubadest. Kui tema töökohast VRVst sai seoses selle reorganiseerimisega 1978. aastal sügisel Kultuurimälestiste riikliku projekteerimise instituut, siis Udamile seal tööd ei leidunud. Udam algatas tsiviilhagi VRV vastu ebaseaduslikult töölt vallandamise asjus ja osutus võitjaks. Pärast ligi pool aastat kestnud kohtuvaidlust tunnistas Tallinna Oktoobri rajooni rahvakohus vallandamise ebaseaduslikuks ja kohustas endist tööandjat Udamile välja maksma keskmise töötasu alates vallandamist hetkest kuni kohtuotsuse langetamiseni. Kuid Udamit tööle ennistada ei olnud kohtu võimuses. Leidmata Tallinnas tööd, kolis Udam mõni aeg pärast neid sündmusi Tallinnast Järvamaale Hundiaugu metsatallu. Pärast EHG loomise nurjumist pühendus Udam uuele ettevõtmisele – eestlaste, lätlaste ja leedulaste ühise vastupanuorganisatsiooni moodustamisele.

⁸⁶ Erik Udami kiri Helsingi kokkulepet jälgivatele Moskva ja Leedu gruppidele. – Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis. I kd, kogud I-VII. Stockholm, 1984, lk 16-18; vt ka Endel Ratas. Erik – lihtne sirge ja visa mees, kel oli käia oma tee./Mees, keda ei murtud. Raamat Erik Udamist: Koostanud Jaan Isotamm, Jüri Pertmann ja Enn Tarto. – Kirjastus „Ilmamaa“. Tartu 2001, lk 114-124.

⁸⁷ JSK nr 46, 15.08.1977.

Eesti-Läti-Leedu rahvusliikumiste peakomitee moodustamise

nurjamine KGB poolt

EHG loomise nurjumine ja veidrased sündmused seoses KGB manipulatsioonidega ei pannud tärkava avaliku vastupanu kandjaid püssi põõsasse viskama. Järgmiseks projektiks võeti okupeeritud Balti riikide vastupanuliikumiste ühise katusorganisatsiooni loomine, mis oleks koordineerinud erinevate vastupanuliikumiste ettevõtmisi, muutnud need tulemuslikumaks, nende taotlused kaalukamateks ning saavutanud sellega suuremat kandepinda nii siseriiklikult kui ka välismaal. Selle ühisorganisatsiooni tegevus pidi kindlasti olema avalik.

Kuna loodava organisatsiooni eestvedajad olid leedulased eesotsas Petkusega, jõuti organiseerimisega tunduvalt kaugemale kui EHGGa. Petkus külastas 1977. aastal korduvalt Eestit ja Lätit, kohtus endiste poliitvangidega ning arutas nendega vastupanuliikumiste ühisorganisatsiooni asutamise küsimusi. Tema juhtimisel olid koostatud ka loodava organisatsiooni alusdokumendid, mida kooskõlastati Vilniuses ja Riias peetud ühisnõupidamistel.

Sama aasta augusti keskpaigaks olid paika pandud organisatsiooni, millele sai nimetuseks Eesti-Läti-Leedu rahvusliikumiste peakomitee (edaspidi Peakomitee), struktuur ja koostatud põhidokumendid. Allpool kirjeldatud Petkuse kriminaalasja ja kohtuprotsessi materjalidest nähtub, et otsustav kohtumine toimus Riias 15.-17. augustil 1977, kus kolme okupeeritud Balti riigi vastupanuliikumiste esindajad leppisid kokku Peakomitee moodustamises ja selle avalikustamises ning kus anti lõplik lihv dokumentidele. Sündmuse tähistamiseks korraldati Ints Cālitise korteris lõunasöök, kus peale korteriperemehe osalesid veel Petkus, Niklus, Tarto, lätlased Viktors Kalniņš ja Ivars Žukovskis ning leedulasest mitmekordne endine poliitvang Antanas Terlekas. Selle kohtumise vastu tundis KGB suurt huvi ning hiljem Petkuse kriminaalasja uurimisel esitati tunnistajatele ülekuulamisel palju sellekohaseid küsimusi.⁸⁸

Teadaolevalt koostas Peakomitee üheksa dokumenti, mis on kõik dateeritud 20. augustiga 1977.⁸⁹ Peakomitee dokumentide venekeelsed variandid olid lisatud Petkuse kohtutoimikule ja neid kasutati ka tema süüdimõistmisel nõukogudevastases agitatsioonis ja propagandas. Peamiseks dokumendiks oli Peakomitee asutamise akt. See akt on ainus kättesaadavaks eestikeelseks Peakomitee dokumendiks, mida säilitatakse Eesti riigiarhiivis Mart Nikluse ja Jüri Kuke süüdi mõistnud ülemkohtu kohtutoimikus.⁹⁰ Alljärgnevalt on refereeritud selle dokumendi eestikeelset varianti. Ülejäänud Peakomitee dokumendid on siinkirjutaja tõlkinud vene keelest.

Peakomitee asutamise aktis tõdeti, et viimasel ajal paljudes Baltikumi linnades moodustatud mitmesuguste rahvusliikumiste rühmade, komisjonide ja komiteede heakskiidul luuakse 20. augustil 1977 Vilniuses Eesti-Läti-Leedu rahvusliikumiste peakomitee. Edasi juhiti tähelepanu, kuidas ultimaatumi tulemusel algas Punaarmee sissetung Leedu, Läti ja Eesti territooriumile ning Baltikumi sovetiseerimine, mille käigus hukkus, vangistati või küüditati Siberisse umbes miljon inimest. Dokumendis rõhutati, et Peakomitee püüdluseks on nõukogude seaduslikkuse piiridesse jäädes ning toetudes NSV Liidu konstitutsioonile ja rahvusvahelistele lepingutele taotleda Eesti, Läti ja Leedu riikliku iseseisvuse taastamist. Dokumendis pööruti välismaal asuvate Eesti, Läti ja Leedu diplomaatiliste esindajate poole

⁸⁸ Aruanne M. Nikluse ülekuulamisest Leedu NSV KGBs (Vilnius, Lenini prospekt 40, kabinet 178) 17.-19. jaanuaril 1978 Helsingi konverentsi Leedu järelevalvegrupi liikme Viktoras Petkuse vastu algatatud nn. kriminaalasjas nr. 47. – Teateid Eestist nr 1/1978. – Eesti Rahvusfond, Stockholm, lk 10.

⁸⁹ Dokumentide eestikeelsed tõlked on ära toodud lisades.

⁹⁰ ERAF f 130 SM, n 1, s 8838, k 4, l 199-200.

palvega, et need annaksid Peakomitee asutamise akti üle oma asukohamaade ja teiste riikide valitsustele, samuti ÜRO peasekretärile Kurt Waldheimile.

Teiseks oluliseks dokumendiks oli Peakomitee otsus, millest võib saada aimu loodava organisatsiooni struktuurist ja tegevuskavast. See lakooniline dokument sätestas, et igast Balti riigist valitakse tähtajaga neli ja pool aastat Peakomitee esimehed. Juhul kui Peakomiteel ei teki tegevusvõimalusi või tema liikmeid hakatakse represseerima, lähevad kõik Peakomitee avaliku tegevuse funktsioonid üle kolmele organisatsioonile: Ülemaailmne Eesti kesknõukogu, Vabade lätlaste maailmaliit ja Leedu vabastamise peakomitee (mille koosseisu kuulub kohustuslikus korras Tomas Venclova). Peakomitee auliikmeteks on valitud, eeldusel, et nad sellest ei kohustusest ei keeldu: Edgars Andersons (USA), Jurgis Baltrušaitis (Prantsusmaa), Pjotr Grigorenko (NSV Liit), Andres Küng (Rootsi), Czesław Miłosz (USA), Ernst Öpik (Suurbritannia), Arnolds Lūsis (USA), Juri Orlov (NSV Liit), Olof Palme (Rootsi) ja Andrei Sahharov (NSV Liit). Veel on resolutsioonis öeldud, et Peakomitee hakkab regulaarselt üllitama dokumentide kogumikku EsLaLi ning muid publikatsioone.⁹¹

Kolmanda dokumendiga pöördus Peakomitee NSV Liidu ülemnõukogu presiidiumi esimehe Brežnevi poole nõudega vabastada nõukogude vanglatest ja vangilaagritest järgmised Peakomitee tegevliikmed: Balys Gajauskas, Ivars Grabans, Jānis Kreslis, Vladas Lapienis, Kalju Mätik, Petras Paulaitis, Sergei Soldatov ning Peakomitee auliige Juri Orlov.⁹² Mõistagi ei olnud võimalik saada vangidelt Peakomiteega liitumiseks nõusolekut või neid isegi teavitada selle loomisest, kuid võttes arvesse nende kangelaslikku käitumist kohtuprotsessidel ja vangistuses, eeldati, et nad on valmis kaasa lööma Peakomitee tegevuses. Pärast Petkuse aresteerimist kuulas Mordva KGB uurija oma Leedu ametivendade palvel 28. veebruaril 1978 Peakomitee asjus üle Mordva 19. vangilaagris viibivat Soldatovit. Muuhulgas esitati talle küsimusi Gajauskase, Birutė Pašilienė, Kreslise, Juris Ziemelise, Petkuse, Cālitise, Kalniņši, Nikluse ja Udami kohta. Soldatov keeldus küsimustele vastamast.⁹³ Peakomitee ja eelpoolmainitud isikutega seoses kuulas KGB major Tšernjak 21. ja 23. märtsil 1978 üle ka Permi oblasti poliitvangilaagris nr 389/36 viibivat Kalju Mätikut, kes samuti keeldus küsimustele vastamast.⁹⁴ Mätiku sõnul ei teadnud ta Peakomiteest ja selle moodustajatest midagi, ent ei soovinud seda tšekistile tunnistada. Oletades, et teda on nimetatud selle komitee liikmeks, ei soovinud ta komiteed kompromiteerida oma ütlustega, et ta sellest midagi ei tea. Seetõttu keeldus ta tunnistusi andmast.⁹⁵ Tõenäoliselt kuulati üle ka teised selles dokumendis mainitud isikud.

Neljas dokument oli USAs asuvate Eesti, Läti ja Leedu diplomaatide vahendusel adresseeritud USA president Jimmy Carterile. Selles väljendati tänu ja tunnustust, et USA on erilise visadusega asunud võitlusse inimõiguste eest kogu maailmas.⁹⁶

Viies, kuues ja üheksas dokument olid pöördumised Suurbritannia,⁹⁷ Iisraeli⁹⁸ ja Saksa Föderatiivse Vabariigi Valitsuste⁹⁹ poole. Nendes esitati palved, et Briti valitsusele kuuluv raadiojaam BBC, Iisraeli riiklik ringhääling ning Saksamaa raadiojaam Deutsche Welle hakkaksid edastama ka eesti-, läti- ja leedukeelseid saateid.

⁹¹ Viktoras Petkus baudžiamoji byla. Lietuvos ypatingajame archyve, F. K-1, ap. 58, b. B47725 /3, 3 tomas, p 34-35. Selle dokumendi ingliskeelne tõlge on ära trükitud väljaandes Journal of Baltic Studies. Volume XIX, Number 3. Fall 1988, lk 286.

⁹² Petkus baudžiamoji..., p 44.

⁹³ JSK nr 48, 14.03.1978.

⁹⁴ JSK nr 49, 14.05.1978.

⁹⁵ K. Mätiku suuline teade 28.10.2014.

⁹⁶ Petkus baudžiamoji..., p 49.

⁹⁷ Petkus baudžiamoji..., p 50.

⁹⁸ Petkus baudžiamoji..., p 51.

⁹⁹ Petkus baudžiamoji..., p 51.

Seitsmenda dokumendiga õnnitleti piiskop Vincentas Brizgyst 50. juubeli puhul ja avaldati tänu tema rahvusliku tegevuse eest.¹⁰⁰

Kaheksas dokument oli alla kirjutatud üksnes Leedu rahvusliikumiste komiteede poolt. Selles otsustati kuulutada 1977-1978. aasta suurvürsti Algirdase (Olgiert) aastaks seoses 600 aasta möödumisega tema surmast.¹⁰¹

Välja arvatud Peakomitee asutamise akt, olid dokumendid alla kirjutatud Eesti, Läti ja Leedu rahvusliikumiste komiteede nimel. Nendest dokumentidest ei selgu, kes olid eri maade komiteede liikmed ja juhid. Leedu komitee juhi suhtes ilmselt kahtlusi olla ei saa – selleks oli vaieldamatult Petkus.

Keerulisem oli olukord Eesti komiteega. Enn Tartu sõnul oleks sellesse kuulunud peale tema veel Niklus, Udam ja Ratas.¹⁰² Allpool näeme, et mõningatel andmetel nähti selle juhina Udamit. Samas üritas Moskvasse Peakomitee väljakuulutamisele sõita Niklus. Võimalik, et pressikonverentsile Moskvasse pidi sõitma ka Udam, kuid saanud teada Petkuse aresteerimisest, otsustas sõidust loobuda.

Võib oletada, et Läti rahvusliikumiste peakomitee juhiks Kalniņš, kes LHG liidri T. Venclova eeskujul valmistus emigreeruma.

Tundub, et Peakomitee moodustamisel oli õppust võetud eestlaste ja ilmselt ka lätlaste negatiivsest kogemusest seoses haritlaste, usuaktivistide ja emigreerimist taotlevate vähemuste kaasamisega. Neid Peakomiteesse kutsuma ei hakatud. Samas on teada, et liitumissetepanekud tehti Isotammele ja tolle lähedasele mõttekaaslasele, endisele poliitvangile Jūri Pertmannile, kes mõistagi ei olnud huvitatud selles ürituses kaasa lööma.¹⁰³

Vilniuses 22. veebruaril 1978 Petkuse kriminaalasjas toimunud ülekuulamisel tunnistajana üle kuulatud Viktors Kalniņši ütluste kohaselt oli Udam ette nähtud „Eesti-Läti-Leedu rahvusliku liikumise peakomitee“ esimeheks Eestis.¹⁰⁴ Kalniņšil võis jääda mulje Udami liidrirollist seetõttu, et Udam tegeles kõige aktiivsemalt Peakomitee organiseerimistööga, samal ajal kui Niklus oli peamiselt tegev Peakomitee dokumentide redigeerimise ja tõlkimisega.

Mis puutub lätlastesse, siis Petkuse kriminaalasja eeluurimisel läbiviidud ülekuulamistel figureerisid endiste poliitvangide Kalniņši, Čālitisi, Žukovskise ja Ziemelise nimed, kes tõenäoliselt olid Peakomitee Läti haru esindajad. Sealtsamast nähtub, et Leedu haru üheks liikmeks oli Pašilienė.¹⁰⁵ Ilmselt olid Peakomiteega mingil viisil seotud ka endised poliitvangid Jonas Volungevičius ja Romas Ragaišis, kes, nagu allpool näeme, olid kutsutud tunnistajateks Petkuse üle peetaval kohtuprotsessil.

Peakomitee kavandati välja kuulutada 26. või 27. augustil Moskvas erukindral Grigorenko korteris korraldataval pressikonverentsil välisajakirjanikele. Lisaks Petkusele ja Niklusele pidid lätlaste poolt pressikonverentsil osalema Kalniņš ja Čālitis.¹⁰⁶

Järgnevatest sündmustest nähtub, et KGBI oli olemas väga põhjalik ülevaade Peakomitee moodustamisest ja sellega seotud isikutest. Puuduvad andmed, kas tegemist oli hiilgava operatiivtööga ehk pealtkuulamise, salajaste läbiotsimiste ja jälituse kaudu kogutud andmetega või otsese reetmisega kellegi poolt Peakomitee aktivistide seast. Peakomitee moodustajad olid kõik endised poliitvangid, kes tundsid läbilõhki KGB töömeetodeid ning pidasid vajalikuks järgida rangeid konspiratsioonireegleid. Seetõttu tundub ebatõenäolisena oletus, et KGB-l õnnestus neist kedagi värvata ja panna enda kasuks tööle. Nähtavasti oli

¹⁰⁰ Petkus baudžiamoji..., p 52.

¹⁰¹ Petkus baudžiamoji..., p 53.

¹⁰² Intervjuu E. Tartoga, 24.10.2014.

¹⁰³ J. Pertmanni suuline teade, 25.10.2014.

¹⁰⁴ E. Udami ülekuulamine Vilniuses 22. veebr. 1978 – Teateid Eestist nr 1 1978. – Eesti Rahvusfond, Stockholm, lk 14.

¹⁰⁵ Aruanne M. Nikluse ülekuulamisest ..., lk 6-12.

¹⁰⁶ Aruanne M. Nikluse ülekuulamisest ..., lk 10.

KGB telefonide ja ruumide pealtkuulamise ning kahtlusaluste aktiivse jälitamisega kogunud infot, mille põhjal ei valmistanud suur kunst kokku panna Peakomitee moodustajate edasine käitumine – organisatsiooni avalikustamine välisajakirjanikele Moskvast. Nii õnnestus tšekistidel Peakomitee väljakuulutamine hõlpsasti nurjata. KGB-l oli Peakomitee moodustamise käigust sedavõrd hea ülevaade, et tšekistid võisid endale julgelt lubada selle purustamisega viivitada vahetult enne komitee väljakuulutamist. Samuti oli KGB-l täpselt teada, kes oli Peakomitee loomise eestvedaja.

23. augustil 1977 arreteeris KGB Vilniuse bussijaamas Petkuse ja temaga koos olnud Algirdas Masiulionise, kes olid kavatsenud sõita bussiga kuhugi kõrvalisse kohta, kust minna Moskva rongile. Mõlemad sõidutati Petkuse korterisse, kus toimunud läbiotsimisel võeti muuhulgas ära ka Peakomitee asutamise akt (3 eksemplari leedu keeles ning 1 eksemplar vene, eesti ja läti keeles) ning Nikluse avaldus LHG-le vene ja eesti keeles. Pärast ülekuulamist jäeti Petkus vahi alla, Masiulionis aga vabastati.¹⁰⁷ Koos Petkuse ja Masiulionisega võttis KGB bussijaamas kinni ka Volungevičiuse, kes toimetati otse KGBsse. Pärast tema isiku tulutut läbiotsimist ja ülekuulamist lasti tal minna.¹⁰⁸

Samal päeval toimus läbiotsimine ka Pašilienè juures, kellelt lisaks Peakomitee moodustamise aktile võeti ära ka ülejäänud 20. augustil 1977 koostatud Peakomitee dokumendid. Äratub tähelepanu, et mõlemad läbiotsimised viidi läbi sama aasta 1. aprillil arreteeritud Balys Gajauskase kriminaalasjas.¹⁰⁹

Mart Niklus pidi olema teadlik Leedus toimuvast, ent sellele vaatamata otsustas ta Moskvasse sõita. Tšekistide eksitamiseks otsustas ta minna Moskva rongile mitte Tartus, vaid Põlvas. Paraku ei õnnestunud ka Niklusel „saba“ maha raputada ja 25. augustil pidasid KGB-lased Põlvas Moskva rongile astuva Nikluse kinni. Ta konvoeeriti Tartusse ja korraldati tema elukohas põhjalik läbiotsimine. Ära võeti fotoaparaat „Zorki-4K“, 6 rulli värvifilmi „Orwochrom“, rull must-valget filmi ja 4 eksemplari autobiograafiat (neist 3 eestikeelset).¹¹⁰ Peakomitee dokumente Nikluse juurest ei leitud.

Eestis, Lätis ja Leedus vallandus läbiotsimiste ja ülekuulamise laine. 26.-27. augustil kuulati Niklus Tartus KGB üle samuti Gajauskase kriminaalasjas. Küsimused puudutasid inimõiguste kaitse liikumist ning „Helsingi kokkulepetele kaasaaitamise Baltikumi gruppi“. 29. augustil 1977 kutsuti Niklus Tallinna KGBsse vastama Leedu KGBst saadetud küsimustele Petkuse ja Terleckase kohta. 4. novembril viisid kaks KGB töötajat Udami Tallinna KGBsse, kus major Lillemaa esitas talle NSV Liidu ülemnõukogu presiidiumi 25. detsembri 1972 määruse alusel kirjaliku hoiatuse Nõukogude Liidu riiklikku julgeolekut kahjustava tegevuse jätkamise eest. Vaatamata nõudmistele keelduti Udamile selgitamast, milles see kahjustav tegevus seisneb. 16. novembril toimus Nikluse kodus järjekordne läbiotsimine, mille käigus võeti ära paar märkmikku, reisirongide sõiduplaan, ladina tähtedega kirjutusmasin „Optima“ ja kirillitsas „Erika“, samuti Nikluse emale kuuluv ladina tähtedega kirjutusmasin „Rheinmetall“. Samal päeval otsiti läbi ka Udami Tallinna korter. Üritati leida Peakomitee dokumente, kirjutusmasinaid ja muid esemeid. Samaaegselt toimusid läbiotsimised Udamile kuulavas garaažis Tallinnas Mustamäe linnaosas ja Järvamaal Hundiaugu talus.¹¹¹ 18.-20. jaanuaril 1978 kuulas Leedu KGB Vilniuses üle Nikluse ja 20. jaanuaril Udami. Mõlemad keeldusid sisulisi tunnistusi andmast.¹¹² 20. jaanuaril kuulati sealsamas üle ka Tarto, kes keeldus üldse igasuguseid tunnistusi andmast.¹¹³

¹⁰⁷ JSK nr 47, 30.11.1977.

¹⁰⁸ J. Volungevičiuse suuline teade, 23.11.2014.

¹⁰⁹ JSK nr 48, 14.03.1978.

¹¹⁰ M. Nikluse avaldus NSVL peaprokurörile. – Teateid Eestist nr 1/1978. – Eesti Rahvusfond, Stockholm, lk 4; E. Udami ülekuulamine Vilniuses.

¹¹¹ Sündmused Eestis seoses V. Petkuse asjaga. – Lisandusi ..., I kd, I kogu, lk 3-4

¹¹² Aruanne M. Nikluse ülekuulamisest ..., lk 6-12;

¹¹³ JSK nr 48, 14.03.1978.

14. novembril 1977 pöördusid Niklus, Tarto ja Udam ning lätlased Kalniņš, Cālitis, Gunārs Rode ja Ziemelis Amnesty Internationali poole avaldusega, milles paluti toetada võitlust Petkuse vabastamise eest.¹¹⁴ Selle pöördumise juures äratav tähelepanu leedulaste puudumine allkirjutanute seast.

Kuna Peakomiteega moodustamisega seotud eestlaste arreteerimist ei pidanud KGB kas süütõendite nappuse või taktikalistel kaalutlusel vajalikuks, represseriti neid kohtuväliselt. Udamile tehtud ülalpool mainitud ametliku hoiatuse kõrval otsustati Niklusega arveteõiendamiseks kasutada hoopis karmimaid meetodeid. Sel ajal, kui Niklus viibis Leedu pealinnas ülekuulamisel, avaldati 17. jaanuaril 1978 Tartu ajalehes Edasi Voldemar Soolepa (nädalalehe Kodumaa, mida levitati väliseestlastele tasuta, peatoimetaja Vladimir Raudsepp) paskvill pealkirjaga „Intrigaan“, milles Niklus sai kõige räigesõnalisema mustamise osaliseks. Artiklis oli rõhutatult osutatud Nikluse kodumaja aadressile – Tartu, Vikerkaare 25. Ilmselt kavatsesid tšekistid Nikluse koduse aadressi kättenäitamisega ässitada „nõrduinud nõukogude inimesi“ otsestele kallaletungidele Nikluse vastu. 17. jaanuaril 1978 ilmuski pussnuga peos hoidev purjus mees Nikluse kodumaja ukse taha ähvardusega teda tappa. Niklust ennast sel hetkel kodus ei olnud, ent tema isal Julius Niklusel õnnestus koos oma teise poja Suleviga kallaletungija eemale peletada ja hiljem miilitsale üle anda. Selgus, et kallaletungijaks oli kompartei liige Nikolai Raide. Noakangelane pääses siiski suhteliselt leebe karistusega: 25-rublase rahatrahviga huligaansuse eest.¹¹⁵

Õnneks jäi see ka ainsaks taoliseks vahejuhtumiks. KGB ei olnud Nikluse elukoha kättenäitamisel aga arvestanud üht asjaolu. Agar KGB sõnameister oli oma isandatele tahtmatult karuteene teinud, sest tänu paskvillis toodud aadressile oskasid Nikluse juurde teed leida nii mõnedki, kes olid näiteks emigreerimistaotlustega hätta jäänud, soovisid avalikus vastupanus osaleda või vähemalt pakkuda materiaalselt abi.

Kui Eesti vastupanijate suhtes jäid KGB surveavaldused viljatuks, siis nende Läti kolleegid olid mõnevõrra edukamad. 13. veebruaril 1978 Leedu NSV prokuröri saadetud avalduses esitas Erik Udam näiteid, kuidas Läti tšekistid kasutasid tunnistajate ülekuulamisel lubamatuid mõjutusvahendeid. Näiteks tunnistajana üle kuulatud Kalniņš oli koos abikaasaga saanud loa emigreerumiseks, ent pärast seda, kui ta oli juba ära andnud passi, teatati talle, et tema väljasõit on edasi lükatud. Kalniņši emigreerumise lubamine seati KGB poolt sõltuvusse sellest, milliseid tunnistusi ta annab Petkuse süüasjas. Teist tunnistajat Cālitist ähvardati merevaiguga spekulierimises eest kriminaalasja algatamisega ning see seati sõltuvusse tema ütlustest Petkuse vastu.¹¹⁶ Mõlemad olidki sunnitud andma KGBle meeleepäraseid tunnistusi. Kalniņšil lubati emigreeruda ja Cālitise vastu kriminaalasja ei algatatud. Allpool näeme, et eeluurimisel antud tunnistustest ütles Cālitis kohtuprotsessil siiski lahti.

10.-13. juulini 1978 toimus Leedu NSV ülemkohtus kohtuprotsess Viktoras Petkuse üle. See kohtulavastus oli arveteõiendamine Petkusega aktiivse tegevuse pärast LHG liidrina inim-, usu- ja rahvusõiguste kaitsel, samuti tema pingutuste pärast puhuda elu sisse eestlaste, lätlaste ja leedulaste rahvuslike vastupanuliikumiste koostööle. Selline tegevus oli ülemkohtu hinnangul nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda. Põhisüüdistusteks olid Petkuse tegevused LHG ja Peakomitee moodustamisel. Lisaks sellele oli Petkuse isiku mustamiseks põhisüüdistustele juurde poogitud veel „pederastia noorema kui kuueteistkümnendaastase isikuga“ ning „alaealise süstemaatiline kallutamine alkoholi pruukimisele vanema või muu täisealise isiku poolt“. Selles süüdistuspunktis andis tunnistusi Rimantas Civilis, kes oli selleks puhuks sõjaväeteenistusest kohtusse toimetatud.

Eestlastest olid tunnistajatena välja kutsutud Niklus, Udam ja Tarto, lätlastest Cālitis, Ziemelis ja Žukovskis. Eeluurimise ajal võrdlemisi avameelseid tunnistusi andnud Kalniņšil

¹¹⁴ Journal of Baltic Studies, vol. XIX, nr. 3/1988, lk. 287.

¹¹⁵ Lisandusi ..., I kd, I kogu, lk 5-6.

¹¹⁶ Teateid Eestist ..., lk 15-16.

oli selleks ajaks emigreerunud. Eestlastest keegi sisulisi tunnistusi ei andnud. Kohtus ütles Cālitis lahti eeluurimisel antud tunnistustest, et tema oli tõlkinud Petkuselt saadud venekeelseid Peakomitee dokumente läti keelde. Ta põhjendas lahti ütlemist sellega, et KGB oli teda ülekuulamistel šantažeerinud. Kohus jäi muidugi eeluurimisel antud tunnistuste juurde. Ziemelis püüdis Petkust kaitsta, väites, et Peakomitee oli hoopiski Kalniņši idee (viimane oli ju ohutus kohas), kuigi eeluurimise ajal oli ta andnud tunnistusi Petkuse vastu. Mõistagi ei võtnud kohus Ziemelise meelemuutust arvesse. Üksnes Žukovskis kinnitas, et ei tea midagi Petkuse nõukogudevastasest tegevusest. Kohtus loeti ette ka Kalniņši tunnistused, mille kohaselt oli Petkus tulnud 1977. aasta suvel Lätti, et kokku leppida Peakomitee moodustamine. Mõni aeg hiljem toimus uus kohtumine Leedus Trakais. 15.-17. augustil oli Petkus jälle Riias, kus tema juhtimisel koostati Peakomitee dokumendid. Pašilienē väitis end Petkust mitte tundvat. Volungevičius ja Ragaišis kuulutasid, et peavad kohtuprotsessi ebaseaduslikuks ja keelduvad sellel osalemast. Kohtunik ähvardas neid selle eest võtta kriminaalvastutusele. Veel esinesid tunnistajatena LHG liikmed Garuckas ja Lukauskaitė-Poškienė, kes tervitasid Petkust ning iseloomustasid teda kõige paremate sõnadega.

Petkus ei olnud eeluurimisel tunnistusi andnud ning keeldus ka kohtuprotsessil osalemast, ignoreerides kohtuprotseduure demonstratiivselt. Ta ei tõusnud kohtu sisenemisel püsti, ei vastanud küsimustele, ei teinud avaldusi ning kuulas ka kohtuotsust istudes. Kaitsjast oli Petkus loobunud juba varem. Nii avaldas ta protesti kohtuspektaakli üle, mille stsenaarium oli juba ette valmis kirjutatud. Nagu eeldada võis, mõisteti Petkusele kui eriti ohtlikule retsidivistile 10 aastat erirežiimiga vangilaagrit koos sellele järgneva 5aastase asumisele saatmisega. Karistuse kolm esimest aastat tuli ära kanda kinnises vanglas.¹¹⁷

KGB oli Petkuse arreteerimisega andnud täpse ja tõhusa löögi kogu Peakomitee üritusele. Pärast liikumise liidri kõrvaldamist oli ajutiselt hingusele läinud ka Eesti, Läti ja Leedu vastupanuliikumiste koostöö. Kulus paar aastat, enne kui sellest kaotusest toibuti, et jätkata juba uues kvaliteedis.

Eesti Helsinki grupi moodustamise nurjumise ja Eesti-Läti-Leedu Rahvusliikumiste Peakomitee purustamise järel loobusid Eesti ja Läti vastupanuliikujad organisatsioonide loomise katsetest. LHG tegevus oli pärast Petkuse arreteerimist tunduvalt hillitsetud. Vastupanijate taktikaks kujunes nn organisatsioon ilma organisatsioonita laadi tegevus. Lahtiseletatult tähendas see, et formaalselt organisatsiooni ei moodustatud, kuid tegutseti kui organisatsioon: koguti ja dokumenteeriti informatsiooni inimõiguste rikkumise ja võimukuritegude kohta ning edastati seda paguluses välisvõitlust pidavate organisatsioonide vahendusel maailma avalikkusele, pöörduti avalike protestikirjadega mitmesuguste instantside poole (tähtsamad läkitused tehti koos lätlaste ja leedulastega), koostati ja levitati omakirjastuslikke materjale ja võimude poolt keelatud trükiseid, abistati poliitvange ja nende sugulasi jne. Sisuliselt tegutseti kui Helsingi grupp. Pärast Pareki, Arvo Pesti, Heiki Ahoneni ja Tarto arreteerimist asus EVVA neid eksponeerima kui mitteametlikult tegutseva Helsingi grupi liikmeid. Tähistamaks Nikluse 50. sünnipäeva üllitas Reagan 7. septembril 1984 läkituse, milles avaldas austust eesti inimõiguste aktivistile ja Helsingi lepingute täitmise monitoorijale Mart Niklusele. Reagan kutsus Nõukogude Liitu üles austama isikuvabadusi ja põhiõigusi ning sellega seoses lubama Niklusel emigreeruda oma sugulaste juurde Rootsi.¹¹⁸ Eesti rahvuskomitee Ühendriikides abiesimees ja büroo asjaajaja Mari-Ann Rikken (praegune

¹¹⁷ JSK nr 50, 1978 – „*Политические процессы лета 1978 года*“. Vt ka V. Petkuse protsess eestlase pilguga. Lisandusi..., I kd, II kogu, lk 56-66.

ERAF f 9608, n 1, s 41, l 38.

Vaba Eesti Sõna 23.05.1985.

¹¹⁸ ERAF f 9608, n 1, s 41, l 38.

Kelam) juhtis ajakirjanduse kaudu tähelepanu „Helsingi grupi“ vangistatud liikmete raskele olukorrale.¹¹⁹

Arvestades Eesti vastupanuliikumise peaesmärki, milleks oli kogu aeg olnud iseseisvuse taastamine ja demokraatliku riigikorra kehtestamine, oli see määratlus üsnagi meelevaldne. Ilmselt oli selliselt lihtsam ajakirjanikele ja poliitikutele selgitada, mille eest need inimesed olid vangistatud.

¹¹⁹ Vaba Eesti Sõna 23.05.1985.

Kokkuvõtteks

1975. aasta Euroopa julgeoleku- ja koostööõupidamine Helsingis (Helsingi konverents) oli murranguliseks sündmuseks Nõukogude Liidu ja selle sõltlasriikide opositsiooniliikumistele. Ehkki konverentsi lõppaktile allakirjutanud riigid, nende seas ka Nõukogude Liit, leppisid kokku strateegilise julgeoleku ja rahvusvahelise suhtlemise põhimõtetes ning Teise maailmasõja järgse Euroopa piiride vääramatuses, olid lääneriigid suutnud lõppakti kolmandasse ossa sisse suruda inimõiguste ja poliitiliste vabaduste alased sätted.

Üldiselt peeti Helsingi leppeid Nõukogude Liidu välispoliitika triumfiks. Mis puutub lepete humanitaarosa, siis siin olid nii Nõukogude bloki teisitimõtlejad kui ka lääne analüütikud üksmeelel, et Nõukogude Liit ei hakka kunagi täitma lepete inimõiguste alaseid sätteid ega taga oma kodanikele poliitilise vabadusi. Sellele vaatamata pidid Nõukogude juhid võtma sisse suure kahju, kuna Helsingi lepped andsid kümne aasta eest alanud õiguskaitse liikumise uue impulsi. Õiguskaitsejad, kelle põhitaktikaks oli seni olnud nõudmine, et võimud täidaksid kehtivaid seadusi, eelkõige riigi konstitutsiooni, ja rahvusvahelisi leppeid, millega Nõukogude Liit oli ühinenud, said tänu Helsingi lepetele täiendavad argumentid.

Kolmveerand aastat hiljem moodustati Moskvas Helsingi grupp, mille sihiks oli järelevalve selle üle, et Nõukogude võimud täidaksid Helsingi lepete lõppaktis sätestatud rahvusvahelisi inim- ja kodanikuvabaduse alaseid leppeid. Mõni aeg hiljem moodustati analoogilised grupid Ukrainas, Leedus, Armeenias ja Gruusias. Erinevalt Moskva grupist pühendusid need grupid peamiselt rahvusliku enesemääramise õiguse nõudmisele ning võimude koloniaal ja nimirahvaste venestamispoliitika vastasele võitlusele. Helsingi gruppi üritati luua ka Eestis, ent paraku lõppes see nurjumisega.

Helsingi konverents tähendas paradigmalist muutust ka Eesti, Läti ja Leedu rahvuslikele vastupanuliikumistele. Kõigis neis oli lõppenud noorte põrandaaluste vastupanuorganisatsioonide tegevus. Samas ei tähendanud see vastupanu lõppemist. Eestis ja Lätis tekkisid põrandaalused rühmitused, mille liiketeks olid täisealised ja kõrgharidusega inimesed. Nii näiteks koostas Eesti demokraatide nimetuse all tuntuks saanud seltskond programmilise dokumendi, millest pidi saama universaalne võitlusvahend nii õiguskaitsejatele kui kõigile ikestatud rahvastele. Paraku ei pälvinud see Nõukogude Liidu opositsiooniliikumise peavoolu, õiguskaitsejate poolehoidu. Eelkõige sattusid kriitika alla programmis ette pandud põrandaalune võitlustaktika, kuna õiguskaitsejad pidasid ainuõigeks avalikku võitlust.

Lisaks koostasid, tõlkisid ja levitasid Eesti demokraadid arvukalt omakirjastuslikke materjale ning andsid välja mitmeid ajakirju. Demokraatide suurimaks saavutuseks oli memorandumide saatmine ÜRO peaassambleele.

Lätis alustas 1970. aastate algul põranda all tegevust kunagise Läti sotsiaaldemokraat-liku partei (LSDP) nimeline rühmitus, mille liikmed löid sidemed Rootsis asuva LSDP haruorganisatsiooniga. Rootsis asuvate sotsiaaldemokraatide poolt toimetati salaja Lätisse okupatsioonivõimude poolt keelatud kirjandust, mida kohalikud sotsiaaldemokraadid paljundasid ja levitasid. Lätist omakorda edastati Stockholmi informatsiooni kodumaal toimuva kohta. Lisaks olid Lätis mõned põrandaalused rühmitused, mis saatsid läände läkitusi inim- ja rahvusõiguste rikkumise kohta okupatsioonivõimude poolt.

Läti nn rahvuskommunistid üritasid midagi ette võtta Läti rahvuskultuuri ja läti rahva kaitseks. Tehti katseid tõkestada muulaste massilist sisserändu, mis seadis ohtu läti rahvuskultuuri ja ähvarda muuta lätlased vähemusrahvad oma kodumaal. Ühtlasi esitati nõudeid läti keele õiguste suurendamiseks vabariigisisese asjaajamiskeelena, samuti taotleti muulastele läti keele, ajaloo ja geograafia õpetamise mahu suurendamist koolides.

Võrreldes Eesti ja Lätiga oli vaieldamatult vastupanu kõige võimsam Leedus. Kogu okupatsiooniperioodi kestel oli Leedu Baltikumi vastupanuliikumise lipulaev. Leedu vastupanijad sõlmisid lätlastest ja eestlastest varem sidemed Moskva dissidentidega. Nemad olid ka Balti riikide vastupanuliikumiste koostöö algatajad ja eestvedajad.

Sel aktiivsusel oli mitmeid põhjuseid. Neist olulisemaks tuleb kahtlemata pidada katoliku kiriku osa rahvakirikuna ning leedu rahva vaimsuse ja meelsuse kujundajana. Paljud katoliku vaimulikud ei võidelnud üksnes kiriku ja usklikte õiguste eest, vaid osalesid aktiivselt ka rahvuslikus vastupanus. Oluliseks eeliseks oli ka see, et olid leedulased suutnud ära hoida suurt migrantide sissevoolu ning neil ei olnud toimunud haritlaste ja nn rahvuslike kommunistide massirepresseerimisi, nagu Eestis ja Lätis.

Avaliku vastupanu kandjaks sai Leedu katoliku kirik. 1960. aastate algul alanud religioonivastase kampaania käigus alanud vaimulike ja usklikte tagakiusamise vastasid usklikud kollektiivsete kaebe- ja protestikirjadega, mille anti tuhandeid allkirju. 1976. aasta lõpul moodustati ka Leedu Helsingi grupp.

Kõigis kolme Balti riigis oli üldlevinud passiivne vastupanu, mis seisnes rahva vaiksuses vastuseisus võõrvõimu ideoloogiale ja venestamisele ning püüetes alal hoida rahvuskultuuri. Selle kõrval esines ka aktiivset vastupanu, nagu rahvuslippude heiskamine rahvuslikel tähtpäevadel, okupatsioonivõimu lippude mahakiskumine, okupatsioonivõimude vastase seinakirjutised, lendlehtede levitamine. Vahetevahel tuli ette ka avalikke meeleavaldusi ning isegi enesepõletamisi.

Kuni 1970. aastati keskpaigani puudus Eestis avalik vastupanu. Ent lähtudes opositsiooniliikumise suundadest nii Venemaal, Ukrainas ja Leedus, pidi see varem või hiljem tekkima. Esimesteks pääsukesteks olid vangistud kaaslaste üle peetavate kohtuprotsesside külastamine ning kohtulikest arveteõiendamisest põhjaliku ülevaate koostamine, mida levitati omakirjastuses ja smugeldati Moskva õiguskaitsete vahendusel välismaale. Teisteks avalikuks väljakutseks võimudele kujunes poliitvangide perekonnaliikmete abistamine ja kirjade saatmine vangistuses viibijatele. Kõik see nõudis suurt kodaniku julgust.

Eelkõige leedulaste eeskujul ja mõjul tekkis mõte moodustada ka Eestis Helsingi grupp, mis oleks kujunenud Eesti vastupanuliikumise esindusorganisatsiooniks. Ehkki Moskva HG oli seadnud eesmärgiks mitte väljuda inimõiguste kaitse ja seaduslikkuse nõuete raamest, pühendusid rahvusvabariikide HGd peamist tähelepanu rahvuslike õiguste, ennekõike rahvusliku enesemääramise õiguse rikkumisele. Selles võtmes kavatsesid tegutseda ka Eesti HG loojad.

HGd olid moodustatud põhimõttel, et nendes oleks esindatud kõik avalikult tegutsevad opositsionisunad. Et saavutada võimalikult laiemat sisemaist ja rahvusvahelist kaalukust, peeti vajalikuks, et HG eesotsas oleksid ühiskonnas tuntud ja mainekad isikud. Soolist võrdõiguslikkust silmas pidades pidi gruppi kuuluma ka mõni naisterahvas.

Kõik Eesti HG moodustamise algatajad olid endised poliitvangid, kes olid laiemale üldsusele vähetuntud. Grupile vajaliku ühiskondliku kandepinna saavutamiseks peeti läbirääkimisi mitme rahvuslikult meelestatud haritlase, opositsioonilise vaimuliku ning emigreerumist taotleva juudiga. Paraku ei nõustunud neist keegi grupiga ühinema. Ilmselgelt hoidis neid tagasi hirm vältimatu arreteerimise ees.

Vaekausil oli ka grupi moodustamine üksnes endistest poliitvangidest, ent jõuti järeldusele, et sellisel grupil oleks kasin ühiskondlik kandepind. Nii jäi grupp loomata.

Hiljem üritas KGB libametsavendade rühmade moodustamise eeskujul tekitada enda poolt kontrollitud Eesti HGd, kuid need tšekistide septsused toodi avalikkuse ette.

Samaaegselt küpses mõte okupeeritud Balti riikides tegutsevate vastupanuliikumise ühisorganisatsiooni loomiseks. Selleks pidi saama Eesti-Läti-Leedu rahvusliikumiste peakomitee, mis oleks kaasanud ka nimetatud rahvaste pagulasorganisatsioone. 1977. augustis toimus Peakomitee loojate vahel mitmed kohtumisi, kus lepiti kokku organisatsiooni

ülesehitus, koostati põhidokumendid ning lepidi kokku Peakomitee avalikuks kuulutamise aeg ja koht. Erinevalt HGdest pidid selle organisatsiooni liikmeteks olema endised poliitvangid.

Peakomitee moodustamine otsustati avalikustada augusti lõpupäeval Moskvast välisajakirjanikele korraldatud pressikonverentsil. Paraku õnnestus KGB-l seda takistada ja organisatsiooni. Moskvasse suunduvad Petkusel ja Niklusel ei lastud lihtsalt Moskvasse sõita. Seejuures Petkus arreteeriti ja mõisteti nõukogudevastase tegevuse eest kümneks aastaks erirežiimiga vangilaagrisse koos sellele järgneva viieaastase asumisele saatmisega. Okupeeritud Balti riikides vallandus massiivne läbiotsimiste ja ülekuulamise laine, millele lisandusid kohtuvälised repressioonid, nagu töölt vallandamine ja mustamine ajakirjanduses.

Eesti HG moodustamise nurjumise ja Peakomitee purustamise järel loobusid vastupanuliikujad organisatsioonide loomise katsetest. Taktikaks võeti nn organisatsioon ilma organisatsioonita laadi tegevus, mille formaalselt organisatsiooni ei moodustatud, kuid tegutseti nagu Helsingi grupp. Üheskoos lätlaste ja leedulastega hakati koostati avalikke protestiläkitusi Nõukogude Liidu kui ka lääneriikide välisustele ning rahvusvahelistele organisatsioonidele.

LISAD

Eesti-Läti-Leedu rahvusliikumiste peakomitee dokumendid

Lisa 1

EESTI-LÄTI-LEEDU RAHVUSLIIKUMISTE PEAKOMITEE ASUTAMISE AKT

§1

Viimaste aastate vältel on paljudes Baltikumi linnades (Alytuses, Bauskas, Cesises, Daugavpilsis, Jelgavas, Grodnos, Insterburgis /Tšernjahhovsk/, Kaunases, Klaipedas, Liepajas, Lydas, Panevežyses, Pärnus, Riias, Šiauliais, Tallinnas, Tartus, Taurages, Telšiais, Tilsitis /Sovetsk/, Valmieras, Vilniuses jm.) tekkinud või moodustatud mitmesugused rahvusliikumise rühmad, komisjonid, komiteed ja ringid. Nende alusel ja heakskiidul luuaksegi käesoleva dokumendiga 20. augustil 1977 Leedu pealinnas Vilniuses Eesti-Läti-Leedu rahvusliikumiste peakomitee.

§2

14. juunil 1940 esitas Nõukogude Liidu valitsus Leedu Vabariigile ultimaatumi. Samasisulised ultimaatumid esitati 16. juunil 1940 Eesti Vabariigile ja Läti Vabariigile. Vahetult pärast ultimaatumite üleandmist algas Punaarmee sissetung Leedu, Läti ja Eesti territooriumile. Alustati Baltikumi sovetiseerimist, mis katkes ainult kolmeks sõja-aastaks. Baltikumi rahvad maksid selle eest ränka hinda – umbes miljon inimest hukkus, vangistati või küüditati Siberisse.

§ 3

Eesti, Läti ja Leedu rahvad pole unustanud hetkekski, et rahvuse ideaaliks on oma sõltumatu rahvusriigi loomine või taastamine. Seda teadmist pole suutnud hävitada mitte mingisugused repressioonid. Peakomitee kuulutab pidulikult, et tema püüdluseks on nõukogude seaduslikkuse piiridesse jäädes, toetudes NSV Liidu 1936. a. konstitutsiooni 17ndale ja uue konstitutsiooni projekti 71-le paragrahvile, pidades meeles Euroopa riigi- ja valitsusjuhtide Helsingi kohtumise lõppakti sõnu piiride rahumeelsest muutmisest, legaalselt ja vägivallata taotleda Eesti, Läti ja Leedu riikide iseseisvuse ning sõltumatuse taasloomist.

§ 4

Pöördume Eesti, Läti ja Leedu diplomaatiliste esindajate poole kõigis maailma riikides palvega, et nad annaksid käesoleva Akti üle oma asukohamaade, samuti teiste riikide valitsustele. Liitunud Rahvaste Organisatsioonis pole Baltikumi riikidel esindajaid; seetõttu palume Ameerika Ühendriikidesse akrediteeritud Eesti, Läti ja Leedu diplomaatidel anda käesolev Akt üle ÜRO peasekretärile Kurt Waldheimile.

Vilniuses, 20. augustil 1977

(ERAF f 130 SM, n 1, s 8838, k 4, l 199-200)

Eesti-, Läti-, Leedu rahvusliikumiste peakomitee

O T S U S T A B

§ 1

Valitud on kolm esimeest tähtajaga neli ja pool aastat:
Eesti rahvusliku liikumise komitee poolt

Läti rahvusliku liikumise komitee poolt

Leedu rahvusliku liikumise komitee poolt

Juhul kui neid ei ole võimalik tähtaja möödudes ümber valida, siis neid volitatakse täitma oma funktsioone kuni sellise võimaluse tekkimiseni.

§ 2

Juhul kui Eesti-, Läti-, Leedu rahvusliikumiste peakomitee ei teki tegevusvõimalusi või tema liikmeid hakatakse ahistama, siis igal juhul asub selle tööd tegema juba loodud allkomitee, kuid sellisel juhul lähevad kõik Eesti-, Läti-, Leedu rahvusliikumiste peakomitee avaliku tegevuse funktsioonid üle kolmele organisatsioonile: Ülemaailmne Eesti kesknõukogu, Vabade lätlaste maailmaliit ja Leedu vabastamise peakomitee (mille koosseisu kuulub kohustuslikus korras Tomas Venclova).

§ 3

Eesti-, Läti-, Leedu rahvusliikumiste peakomitee auliikmeteks on valitud, eeldusel, et nad sellest ei kohustusest ei keeldu:

Edgars Andersons (USA)
Jurgis Baltrušaitis (Prantsusmaa)
Pjotr Grigorenko (NSVL)
Andres Küng (Rootsi)
Czesław Miłosz (USA)
Ernst Öpik (Inglismaa)
Arnolds Lūsis (USA)
Juri Orlov (NSVL)
Olof Palme (Rootsi)
Andrei Sahharov (NSVL)

§ 4

Eesti-, Läti-, Leedu rahvusliikumiste peakomitee asub regulaarselt üllitama eesti, läti, leedu, vene ja inglise keeles oma dokumentide kogumikku nimetusega „EsLaLi“ või teisi väljaandeid.

Vilniuses, 20. augustil 1977. a

Eesti rahvusliku liikumise komitee
Läti rahvusliku liikumise komitee
Leedu rahvusliku liikumise komitee

(Viktoras Petkus baudžiamoji byla. Lietuvos ypatingajame archyve, F. K-1, ap. 58, b. B47725 /3, 3 tomas, p 34-35.)

(tõlge vene keelest)

Eesti-, Läti-, Leedu rahvusliikumiste peakomitee

NSV Liidu ülemnõukogu presiidiumi esimehele hr Leonid Brežnevile

P Ö Ö R D U M I N E

Eesti-, Läti-, Leedu rahvusliikumiste peakomitee pöördub Teie poole palvega vabastada Nõukogude vanglatest komitee tegevliikmed:

Balys Gajauskas
Ivars Grabans
Jānis Kreslis
Vladas Lapienis
Kalju Mätik
Petras Paulaitis
Sergei Soldatov

aga samuti ning komitee auliige Juri Orlov.

Vilniuses, 20. augustil 1977. a

Eesti rahvusliku liikumise komitee
Läti rahvusliku liikumise komitee
Leedu rahvusliku liikumise komitee

(Viktoras Petkus baudžiamoji byla. Lietuvos ypatingajame archyve, F. K-1, ap. 58, b. B47725 /3, 3 tomas, p 44.)

(tõlge vene keelest)

Eesti-, Läti-, Leedu rahvusliikumiste peakomitee

Ameerika Ühendriikide presidendile hr Jimmy Carterile

PÖÖRDUMINE

Eesti-, Läti-, Leedu Rahvusliikumiste Peakomitee pöördub Ameerika Ühendriikidesse akrediteeritud Eesti, Läti ja Leedu diplomaatide vahendusel Teie poole, härra president. Oma ajaloo rasketel hetkedel on Baltikumi rahvad otsinud ja alati leidnud varjupaika Ameerika Ühendriikides. Oleme selle eest siiralt tänulikud Teie suurele maale. Käesoleval ajal on Ameerika Ühendriigid asunud erilise järjekindluse võitlusse inimõiguste eest kogu maailmas. Soovime Teile edu ja järjekindlust selles õilsas ettevõtmises. Jumal aidaku!

Vilniuses, 20. augustil 1977. a

Eesti rahvusliku liikumise komitee:
Läti rahvusliku liikumise komitee:
Leedu rahvusliku liikumise komitee:

(Viktoras Petkus baudžiamoji byla. Lietuvos ypatingajame archyve, F. K-1, ap. 58, b. B47725 /3, 3 tomas, p 49.)

(tõlge vene keelest)

Eesti-, Läti-, Leedu rahvusliikumiste peakomitee

Suurbritannia valitsusele

PÖÖRDUMINE

Eesti-, Läti-, Leedu rahvusliikumiste peakomitee pöördub Londonisse akrediteeritud Eesti, Läti ja Leedu diplomaatide vahendusel Tema kuningliku kõrguse valitsuse poole järgmise palvega:

Võttes arvesse praegust olukorda Eestis, Lätis ja Leedus palume, et riiklik ringhääling BBC alustaks saateid eesti, läti ja leedu keeltes.

Vilniuses, 20. augustil 1977. a

Eesti rahvusliku liikumise komitee:
Läti rahvusliku liikumise komitee:
Leedu rahvusliku liikumise komitee:

(Viktoras Petkus baudžiamoji byla. Lietuvos ypatingajame archyve, F. K-1, ap. 58, b. B47725 /3, 3 tomas, p 50.)

(tõlge vene keelest)

Eesti-, Läti-, Leedu rahvusliikumiste peakomitee

Iisraeli valitsusele

P Ö Ö R D U M I N E

Eesti-, Läti-, Leedu rahvusliikumiste peakomitee pöördub Iisraelis akrediteeritud Baltikumi riikide diplomaatide vahendusel järgmise palvega:

Arvesse võttes ajaloolist minevikku, mil juudid mitte üksnes ei elanud, vaid ka evisid võrdseid õigusi kõigi kodanikega Baltikumi riikides, kuni nende riikide suveräniteeti ei olnud rikutud (Leedu pealinna Vilniust nimetati isegi Põhja Jeruusalemmaks) ja lähtudes praegusest olukorrast Eestis, Lätis ja Leedus palume, et Iisraeli riiklik ringhääling alustaks saateid eesti, läti ja leedu keeltes.

Vilniuses, 20. augustil 1977. a

Eesti rahvusliku liikumise komitee:

Läti rahvusliku liikumise komitee:

Leedu rahvusliku liikumise komitee:

(Viktoras Petkus baudžiamoji byla. Lietuvos ypatingajame archyve, F. K-1, ap. 58, b. B47725 /3, 3 tomas, p 51.)

(tõlge vene keelest; tekstis on käekirjalisi parandusi)

Eesti-, Läti-, Leedu rahvusliikumiste peakomitee

Piiskop Vincentas Brizgys

LÄKITUS

Eesti-, Läti-, Leedu rahvusliikumiste peakomitee õnnitleb Teid seoses viiekümne aasta täitumisega Teie ordineerimisest ja väljendab sügavat tänulikkust Teie aktiivse osalemise eest rahvuslikus liikumises.

Vilniuses, 20. augustil 1977. a

Eesti rahvusliku liikumise komitee
Läti rahvusliku liikumise komitee
Leedu rahvusliku liikumise komitee

(Viktoras Petkus baudžiamoji byla. Lietuvos ypatingajame archyve, F. K-1, ap. 58, b. B47725 /3, 3 tomas, p 52.)

(tõlge vene keelest)

Eesti-, Läti-, Leedu rahvusliikumiste peakomitee

O T S U S

1977. aastal täitub seitsesada aastat iidse Leedu tiigi ühe väljapaistvama riigitegelase – Leedu suurvürsti Algirdase (Olgierd) surmast.

Sellega seoses kuulutatakse 1977/1978 aasta Algirdase aastaks ning baltimaalasi ja teisi rahvaid kutsutakse üles seda tähtpäeva suurejooneliselt tähistama.

Vilniuses, 20. augustil 1977. a

Leedu rahvusliku liikumise komitee

(Viktoras Petkus baudžiamoji byla. Lietuvos ypatingajame archyve, F. K-1, ap. 58, b. B47725 /3, 3 tomas, p 53.)

(tõlge vene keelest)

Eesti-, Läti-, Leedu rahvusliikumiste peakomitee

PÖÖRDUMINE

Saksa Föderatiivse Vabariigi valitsuse poole

Eesti-, Läti-, Leedu rahvusliikumiste peakomitee pöördub Saksa Föderatiivse Vabariigis akrediteeritud Baltikumi riikide diplomaatide vahendusel föderaalvalitsuse poole järgmise palvega:

Lähtudes Saksamaa ja Baltikumi vahelistest ajaloolistest suhetest ning võttes arvesse praegust olukorda Eestis, Lätis ja Leedus palume, et raadiojaam Deutsche Welle alustaks saateid eesti, läti ja leedu keeltes.

Vilniuses, 20. augustil 1977. a

Eesti rahvusliku liikumise komitee:
Läti rahvusliku liikumise komitee:
Leedu rahvusliku liikumise komitee:

(Viktoras Petkus baudžiamoji byla. Lietuvos ypatingajame archyve, F. K-1, ap. 58, b. B47725 /3, 3 tomas, p 58.)

(tõlge vene keelest; tekstis on käsikirjalisi parandusi)

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiivimaterjalid

ERAF f 129 ja f 130 SM. ENSV ülemkohtu kohtutoimikud.

Viktoras Petkus baudžiamoji byla. Lietuvos ypatingajame archyve, F. K-1, ap. 58, b. B47725

Omakirjastuse materjalid

Демократ

Eesti Demokraat

Eesti Rahvuslik Hääl

Eesti-Läti-Leedu Rahvusliikumise Peakomitee dokumendid 1-9

Kamikaze

„Kuhu lähed, eesti rahvas? (Kaemusi ja suunitlusi ühe rahvapoja pilguga.)“

Луч Свободы

Niklus, Mart. Mart Niklus süüdistab kod. Vavrenjukki ja teisi vägivallatsenud isikuid, kelle nimesid pole talle teatavaks tehtud. Tallinna vanglas, 29. novembril 1979. (Käsikiri on M. Nikluse valduses.)

Kreek, Sven. „Mida teeb vene rahvas nüüd?“

Kreek, Sven. „Mittepaberliku sotsialismi eest.“

Unt, Kersti. Omakirjastuslikud väljaanded diskursiivsete muutuste kandjana nõukogude eesti kirjanduses. Magistritöö. – Tartu, 2005.

Küsitletud isikud

Kalju Mätik – 28.10.2014

Mart Niklus – 20.10.2014

Hando Runnel – 27.11.2014

Enn Tarto – 24.10.2014

Jüri Pertmann – 25.10.2014

Lagle Parek – 27.10.2014

Gabriel Superfin – 27.10.2014

Antanas Terleckas – 7.11.2014

Jonas Volungevičius – 23.11.2014

Periodilised väljaanded

Akadeemia

Eesti Päevaleht, Stockholm

Journal of Baltic Studies

Keel ja Kirjandus

Kultuur ja Elu

Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis

Los Angeles Times

Sirp

Teateid Eestist

The Chronicle of the Catholic Church in LITHUANIA.

Tuna

Vaba Eesti Sõna

Vikerkaar

Хроника текущих событий

Raamatud

Алексеева, Л. М. История инакомыслия в СССР: новейший период. – 3-е изд., стер. — М. : Моск. Хельсинк. группа, 2012., lk 37.

Андрей Амальрик. Просуществует ли Советский Союз до 1984 года? – Амстердам: Фонд имени Герцена, 1969.

Biographical Dictionary of Dissidents in the Soviet Union: 1956 – 1975. By S. P. de Boer, E. J. Driessen, Hendrik L. Verhaar. – The Hague: Nijhoff, 1982.

Dissidentlik liikumine Eestis aastatel 1972-1987. Dokumentide kogumik. Koostanud Arvo Pesti. – Tallinn, 2009.

Гаврилов Г. В. *Спаси себя сам: Автобиограф. повесть.* – Тверь: Союз фотохудожников, 1993.

Григоренко П. Г. *В подполье можно встретить только крыс...* – Нью-Йорк: Детинец, 1981. <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=book&num=808>

Isotamm, Jaan. Nägija pimedate maal. Artikleid, intervjuusid, sõnavõtte. – Ilmamaa, 2015.

Kaks, kes ei alistunud. – Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskuse väljaanne. Stockholm, 1983.

Karjahärm, Toomas ja Sirk, Väino. Kohanemine ja vastupanu: Eesti haritlaskond 1940-1987. – Argo, Tallinn, 2007.

Kirjataht inimõigustest. Koostaja A. Kuningas. – Eesti Raamat, 1989.

Marynovych, Myroslav. The Universe behind Barbed Wire. Memoirs of a Ukrainian Soviet Dissident. – University of Rochester Press, 2021.

Mees, keda ei murtud. Raamat Erik Udamist. Koostanud Jaan Isotamm, Jüri Pertmann ja Enn Tarto. – Ilmamaa. Tartu 2001.

Miniotaite, Grazina. Nonviolent resistance in Lithuania. A Story of Peaceful Liberation. – The Albert Einstein Institution. *sine anno*.

Misiunas, Romuald J. ja Taagepera, Rein. Balti sõlтеаastad 1940-1990. – Koolibri. Tallinn 1997.

Niitsoo, Viktor. EVVA. Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskus. – Eesti Digiraamatute Keskus. Tallinn, 2013.

Niitsoo, Viktor. Vastupanu 1955–1985. – Tartu Ülikooli Kirjastus. Tartu, 1997.

Орлов Ю. Ф. *Опасные мысли: Мемуары из рус. жизни.* – М.: Аргументы и факты, 1992 <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=6149>

Parek, Lagle. Ma ei tea, kust ma selle rõõmu võtan. – Kunst. Tallinn, 2010.

Remeikis, Thomas. Opposition to Soviet Rule in Lithuania, 1945-1980. – Institute of Lithuanian Studies Press. Chicago (Ill.), 1980.

Resistant Movement in Latvia. By Mag. iur. Adolfs Šilde. – Stockholm, 1985.

Sadunaite, Nijole. A Radiance in the Gulag. The Catholic Witness of Nijole Sadunaite. – Trinity Communications Manassas, Virginia, 1987.

Soldatov, Sergei. Taassünni põuavälgud. Poliitilise võitluse ja kõlbelise valgustuse kogemus. – Ortwill. Tallinn, 2012.

Susi, Arnold. Võõrsil vastu tahtmist : mälestusi vangiajast ja laagripõlvest. – Eesti Päevaleht, 2011.

The Baltic States 1940-1972. Documentary Background and survey of developments presented to the European Security and Cooperation Conference. – Stockholm, 1972.

Uibo, Taivo. Vabatahtega KGB vastu. Mälestused. – Hea Lugu. Tallinn, 2016.

Unt, Kersti ja Unt, Marja. Seilates sadamata. Omakirjastus okupeeritud Eestis. – Varrak, 2012.

Vademecum: Peeter Tulviste/koostanud Mihkel Mutt. – Ilmamaa. Tartu, 2001.

Vardys Vytas, Stanley. The Catholic Church, dissent, and nationality in Soviet Lithuania. – East European quarterly; New York: distributed by Columbia University Press. Boulder (Colorado), 1978.

Isikunimede register

- Ahonen, Heiki 36
 Aleksejev (*pseud*) = Gavrilov, Gennadi 7
 Aleksejeva, Ljudmila (*Алексеева Людмила*) 12, 15, 16, 18, 20, 21, 23, 52
 Algirdase (Olgiert), Leedu suurvürst 35, 49
 Allik, Jaak 6
 Altunjan, Genrihh 18
 Amalrik, Andrei (*Амальрик Андрей*) 11, 14, 16, 53
 Andersons, Edgars 32, 42
 Arutjunjan, Eduard 21, 29
 Arutjunjan, Šagen 21
 Baltrušaitis, Jurgis 32, 42
 Berdnõk, Oless 20
 Berklavs, Eduards 10
 Bernštam, Mihhail 20
 Bežuašvili, Beglar 21
 Bonner, Jelena 20
 Borissov, Vladimir 18
 Brazinskas, Algirdas 16
 Brazinskas, Pranas 16
 Brežnev, Leonid 3, 14, 32
 Briedis Jānis (*pseud*) 12
 Brizgys, Vincentas 32, 48
 Bubnys, Prosperas 14
 Bumeisters, Jūris 12
 Carter, Jimmy 32, 45
 Čālitis, Ints 35
 Dambadaržajev, Pjotr 27
 Dandaron, Bidija 26, 27
 Daniel, Juli 6, 14
 De Boer, S. P. 17, 53
 Dekanozov, Vladimir 15
 Doroņina-Lasmane, Lidija 11
 Driessen, E. J. 17, 53
 Džanelidze, Teimuraz 21
 Džemiljev, Mustafa 18
 Dubček, Alexander 7
 Dõmšitš, Mark 16
 Finkelštein, Eitan 21
 Gabovits, E (Gabovitš, Jevgeni) 7
 Gajauskas, Balys 32, 34, 44
 Galanskov, Juri 11
 Galitš, Aleksandr 18
 Gamsahhurdia, Zviad 21, 29
 Garuckas, Karolis 21, 36
 Gavrilov, Gennadi (*Гаврилов Геннадий*) 7, 8, 53
 Ginsburg, Aleksandr 11
 Goldštein, Grigori 21
 Goldštein, Issai 21
 Gorbanevskaja, Natalja 7, 18, 24
 Gorn, Lev (*pseud*) = Kreek, Sven 7
 Grabans, Ivars 32, 44
 Grigorenko, Pjotr (*Григоренко Петр*) = Hrõhorenko, Petro 18, 19, 20, 32, 33, 53
 Hint Johannes 7
 Hitler, Adolf 5, 19
 Hlgatjan, Ambartsum 21
 Hodorovitš, Tatjana 18
 Hrõhorenko, Petro = Grigorenko, Pjotr 18, 20
 Hruštšov, Nikita 10, 13
 Ignats, Ūlo 24
 Ilmet, Peep 6
 Isotamm, Jaan = Isotamm Johnny B. (*pseud*) 25, 26, 27, 33, 53
 Isotamm, Johnny B. (*pseud*) = Isotamm, Jaan 25
 Jahhimovitš, Ivan 11, 12
 Jakir, Pjotr 18
 Jakobson, Aleksandr 18
 Jessenin-Volpin, Aleksandr 18
 Jurašas, Jonas 15
 Juravicius, Mecislovas 21
 Juskevitiš, Artem 8, 9
 Kalanta, Romas 15, 16
 Kalep, Veljo 27
 Kallistratova, Sofja 18
 Kalnberžinš, Jānis 10
 Kalniņš, Viktors 31, 32, 34, 35, 36
 Kandõba, Ivan 20
 Karjahärm, Toomas 6, 51
 Kiirend, Mati 8, 9
 Kippar, Ants 24
 Kortšak, Aleksandr 20
 Kossõrev, Aleksei 8
 Kovaljov, Sergei 18
 Krasnov-Levitin, Anatoli 18
 Krassin, Viktor 18
 Krauklis, Aivars (*pseud*) = Hint Johannes 7
 Kreek, Sven 7, 51
 Kreslis, Jānis 32
 Kukk, Jūri 27
 Kuperjanov, Julius 5
 Kurtšenko, Nadežda 16
 Kuznetsov, Anatoli 11
 Kuznetsov, Eduard 16
 Kābin, Ivan 10
 Küng, Andres 32, 42
 Landa, Malva 20
 Lapienis, Vladas 32, 44
 Lapp, Raivo-Toomas 5
 Lauristin, Marju 6
 Lavut, Aleksandr 18
 Lotman, Juri 7, 28
 Lukauskaite-Poškiene, Ona 21, 36
 Lukjanenko, Levko 20
 Lūsis, Arnolds 32, 42
 Maltsev, Juri 18
 Marõnovõtš, Mõroslav = Marynovych, Myroslav 20
 Marynovych, Myroslav = Marõnovõtš, Mõroslav 53
 Martšenko, Anatoli 20
 Masiulionis, Algirdas 34
 Matussevõtš, Mõkola 20

Marx, Karl 13
 Meško, Oksana 20
 Mickutė, Gražina 16, 17
 Miłosz, Czesław 32, 42
 Miniotaite, Grazina (Miniotaitė, Gražina) 21, 53
 Mints, Zara 7
 Misiunas, Romuald J. 11, 12, 15, 53
 Molok, Albert 29, 30
 Mutt, Mihkel 54
 Mäll, Linnart 26, 27,
 Mätik, Kalju 8, 9, 32, 44
 Müürissepp, Aleksei 10
 Nazarjan, Robert 21
 Niitsoo, Viktor 5, 22, 23, 26, 53
 Niklus, Mart-Olav 6, 7, 22, 23, 24, 28, 31, 32, 33,
 34, 35, 36
 Orlov, Juri (*Орлов Юриi*) 19, 20, 29, 32, 42, 53
 Osjan, Samvel 21
 Paal, Jaanus 6, 29,
 Palach, Jan 12
 Palme, Olof 32, 42
 Paramonov, Georgi 8
 Parek, Karl 28
 Parek, Lagle 23, 28, 36, 52, 53
 Pašilienė, Birutė 32, 33, 34, 36
 Paulatis, Petras 32, 44
 Pelše, Arvīds 10
 Pertmann, Jüri 30, 33, 52, 53
 Pesti, Arvo 7, 36, 53
 Petkus, Viktoras 4, 20, 21, 22, 24, 26, 29, 31, 32,
 33, 34, 35, 36, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51
 Pihlau, Jaak 9
 Pluštš, Leonid 18
 Podjapolski, Grigori 18
 Pyrrhos, vanakreeka vaejuht ja riigivalitseja 3
 Ragaišis, Romas 33, 36
 Rahvapoeg (*pseud*) = Raudvassar, Valdur 6, 51
 Raide, Nikolai 35
 Ratas, Endel 28, 29, 30, 33,
 Raudsepp, Vladimir = Soolepp, Voldemar (*pseud*)
 35
 Raudvassar, Valdur 6
 Raun, Mait 9
 Reifman, Pavel 7
 Remeikis, Thomas 14, 15, 16, 17, 20, 21, 53
 Rikken, Mari-Ann (Kelam) 36
 Rips, Ilja 12
 Roomet, Rain 5
 Rtshiladze, Viktor 21
 Rubin, Vitali 20
 Rudenko, Mõkola 20, 29
 Runnel, Hando 26, 51
 Rästa, Lembit 28
 Saarts, Villu 5
 Sahharov, Andrei 7, 8, 18, 19, 20, 32, 42
 Sadūnaitė, Nijolė 14, 54
 Sharansky, Natan = Štšaranski, Anatoli 20
 Silmale, Maija 11
 Simokaitis, Vytautas 16, 17
 Sinjavski, Andrei 6, 14

Sirk, Väino 53
 Soldatov, Sergei 8, 9, 32, 44, 54
 Solženitsõn, Aleksandr 11, 18, 24
 Soolepp Voldemar (*pseud*) = Raudsepp, Vladimir
 35
 Strokataja, Niina 20
 Superfin, Gabriel 52
 Susi, Arnold 25, 54
 Suslov, Mihhail 11
 Süldre, Jüri 5
 Šafarevitš, Igor 18
 Šeškevičius, Antanas 14
 Štšaranski, Anatoli = Sharansky, Natan 20
 Šilde, Adolfs 10, 54
 Ziemelis, Juris 32, 33, 34, 35, 36
 Zdebskis, Juozas 14
 Žukovskis, Ivars 11, 12, 31, 33, 35, 36
 Taagepera, Rein 11, 12, 14, 15, 53
 Tamkevičius, Sigitas 14
 Tarto, Enn 7, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 33,
 34, 35, 36, 52, 53
 Terleckas, Antanas 34, 52
 Tief, Otto 25, 54
 Tomonis, Mindaugas 15
 Tsukerman, Boriss 18
 Tšalidze, Valeri 18
 Tšernjak, KGB major 32
 Tulviste, Peeter 26, 54
 Tõhhõi, Oleksa 20, 29
 Udam, Erik 4, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 32, 33, 34,
 35, 53
 Uibo, Taivo 5, 54
 Unt, Kersti 6, 51, 54
 Unt Marja 6, 54
 Vader, Artur 10
 Vaiciunas, Vytautas 21
 Varato, Arvo-Gunnar 8, 9
 Vardys, Vytas Stanley 14, 54
 Vavrenjuk, Leida 23, 24, 51
 Velikanova, Tatjana 18
 Venclova, Antanas 15
 Venclova, Tomas 15, 21, 29, 32, 33, 42
 Verhaarm Hendrik, L. 17, 53
 Vilt, Voldemar 7
 Vinkelis, Juris 12
 Vinkelis, Valdis 12
 Volungevičius, Jonas 33, 34, 36, 52
 Waldheim, Kurt 9, 14, 31, 41
 White, Albert Victor = Brazinskas, Algirdas 16
 Öpik, Ernst 32, 42

